

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

Խ Ա Օ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ

ԴԻԻՑԱԶՆԱԿԱՆ ՎԷՊԸ



Վ Ի Ն Ն Ն Ա

Մ Ի Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1903.

ՀԵՑ ԺՈՂՈՎՐԴՆԵՐՆ ԳԻՒՑՈՋՆԵՐՆԵՐ ՎԵՂԸ

Հոգհովրդական ճիւղէն առնական
Երթ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ

ԴԻԻՑԱԶՆԱԿԱՆ ՎԷՊԸ

ՀԱՆԴԵՐՁ

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԵԱՄԲ ԳՐԵՑ

ԲԱԳՐԱՏ ԽԱԼԱԹԵԱՆՑ



Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Գ Ա Ր Ա Ն

1903.

GRAD

DK

680

AGH

v. 41



ՋԱՏԻԿ ԽԱՊՈՅԷՆՑ

Զ Ա Տ Ի Կ Խ Ա Պ Ո Յ Է Ն 8

Խաւարէնց տնից ԶԱՏԻԿԸ մօտ 50 տարեկան, միջնակ հասակի տղամարդ է, բոլորովին առոյգ դէմքով, Լախ կրծքով եւ կլոր երեսով, ծածկուած սեւ կոշտ մագերով. արծուի քիթը տալիս է նորան վեհանձն եւ համարձակ արտայայտութիւն: Նորա հայրենիքն է՝ Մոկս գաւառի Գինեկանց գիւղը. գլխաւոր պարապմունքն է եղել դաշտային աշխատանք եւ կտաւագործութիւն: Դաւթի եւ Մ՛հերի զրոյցն եւ այլ աւանդութիւններ նա լսել է 15 տարեկան հասակում նոյն գիւղի բնակիչ Գրիգորից, որ իբրեւ «ասող» հռչակուած էր ամբողջ գաւառում: Զատիկը քսան տարեկան հասակից կրել է երկարամեայ պանդխտութիւն, երեք անգամ բախտ որոնելով Պոստում, որտեղ նա անց է կացրել նախ 3, ապա 2 եւ վերջապէս ամբողջ 8 տարի, բանելով ջրադացում: Վերջին 4 տարին նա անց է կացրել իւր հայրենի գիւղում, որտեղից ապա 1898ին եկաւ Էջմիածին. այստեղ նոյն թուին մենք գրի առանք նորանից մեր «Թըլօր Դաւիթը եւ Մ՛հերը». որ մեր ժողովածուի մէջ ընդարձակագոյնն եւ գեղեցկագոյնն է հանդիսանում. զրոյցս կրկնել տւած ենք երեք անգամ. եւ երեք անգամ էլ Զատիկը պատմել է զրեթէ բառացի, սուսնց որեւէ փոփոխութիւնների:

1. ՈՂՈՐՄԻՆ.

Maestoso.

Դա առ. նայ ամ զո զոր
Ֆին տը յը տամ Մեքսեթ քա Հա նին
Դա առ. նայ ամ զո զոր Ֆին տը
յը տամ քայ Սա նա սա ըին:

2 ՄՍՐԱՄԵԼԳԻ ԵՐԳԸ.

Maestoso.

Տըն ցու ու ցի իմ
խա զար խինդ խա զա ար խա մար
նո բա լիւկ մա նուկ:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԴԻԻՑՈՂՆԵՐԿԱՆ ՎԵՊԸ

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Հայ դիւցազնական վէպը կպչում է վա-
նայ ծովի արեւմտեան ափերին, իբրեւ կարկա-
չահոս սրնթաց գետակ բղխում այն երկրի
լեռներից, որ ժողովրդի բերանում Սասուն անունն
է կրում: Տեղի բնական պայմաններն, ինչպէս՝
բարձրագագաթ անմատոյց լեռները, որ փակում
են նորան չորս կողմից, անհաւասար գետինը՝
տեղ տեղ ծածկած խիտ անտառներով, պա-
տառած մթին ձորերով, վերջապէս՝ քրդերի
անհանգիստ հարեւանութիւնը պիտի դարեր ի
վեր կրթէին եւ սնուցանէին այս լեռնականաց մէջ
քաջարի, կտրիճ ոգին, որ այժմն էլ կենդանի
է ամէն մի պատանի Սասունցու մէջ, որի երեւա-
կայութիւնն դեռ վառ է պահում նախնեաց
հերոսագործութեանց յիշատակը: Ահա թէ
ինչպէս է նկարագրում մեր Ժ. դարի պատմա-
գիր Թովմաս Արծրունին խումբի՝ Սասունին կից
լեռնագաւառի՝ ընկերների կիսավայրերի բարբը.¹
«... բնակութիւն նոցա ի խորաձորս եւ ի փա-

¹ Խոյի հնունձ պատկանում էր Տուրուբերանին,
իսկ Սասուն՝ Աղջնեաց գաւառին:

պարս (քարանձաւ) լերանց եւ ի պրակս մայրեաց, ի գագաթունս լերանց: Եւ բնակին առանձին ըստ տունս ազգաց, եւ այնչափ ի բացեայ են ի միմեանց՝ մինչ թէ ոք յարանց զօրաւորաց ի բարձրաբերձ տեղեաց ուժգին խանչիցէ՝ հազիւ թէ ուրեք կարիցէ առնուլ զբոմբին ձայնին, իբրեւ ի վիմաց ինչ արձագան լինելոյ կարծիս բերելով, եւ կէսքն վրիպեալք ի բնական հայրենի լեզուէն, յաղազս հեռաքնակ լինելոյ եւ անհամբոյրք միմեանց հանդիպեալք, եւ խօսս միմեանց եղեալ կարկատուն մոռացածի բանիւք: Եւ այնքան խրթնի անծանօթք պատահեն առ միմեանս, մինչեւ թարգմանաց անգամ կարօտանան. եւ զպէտս կերակրոցն վճարեն ի սերմանց ինչ, առաւել ի կորեակ կոչեցեալ սերմանէն, զոր ոմանք ի սով ժամանակի հաց անուանեն. եւ զնոյն ոռոգեալ ոտիւք ի միջոցս պրակացն, կամ երկմատնի փայտատովք սերմանեալ, եւ է զգետտ նոցա ասուիս (բուրդ) ի ծածկոյթ մերկութեանն, եւ օդ ոտից հնարաւորեն զձեւ կօշկաց, ի մորթոց այծից կազմեալ, եւ միով կերակրով եւ միով հանդերձիւ բաւականան զամառն եւ զձմեռն. եւ են ստացեալ զէնս աշտեայս (նիզակ) հանապազ կրելով ընդ ինքեանս, ի պատրաստութիւն գազանացն որք ի լերինն բնակեն:

“Այլ եւ ի ժամանակս հասելոց թշնամեաց յերկիրն իւրեանց՝ գան միաբան լեռնայիկքն յօգնութիւն իշխանացն, զի են տիրասէրք: Իսկ վասն ձեանն անկայուն զօրութեանն

որ այն ինչ յամպոցն ի վայր զեզեալ լինին՝
 Հնարաւորեալ իւրեանց փայտս իբրեւ զանուրս
 չուանօք պարունակեալ շուրջ զոտամբք, դիւրաւ
 ընթանան ի վերայ ձեանն իբրեւ ընդ ցամաք
 երկիր: Եւ են գազանաբարոյք, արիւնարբուք,
 առ ոչինչ համարելով զսպանումն եղբարց հա-
 րազատաց, նաեւ զանձանց եւս. եւ կոչին սոքա
 մեկնակազէնք սուրհանդակք, բնակեալք ի լե-
 րինն, որ բաժանէ ընդ Աղձնիս եւ ընդ Տարօն: ...
 Սոքա են գուեա՛ք Ասորոց, որ չուեցին զկնի
 Ադրամելայ եւ Սանասարայ որդւոյ Սենեքերիմ՝
 արքայի թագաւորի Ասորեստանի եւ Նինուէի,
 յորոյ անուն ինքեանք Սանասնայք զինքեանս
 անուանեն. եւ են հիւրասէրք, օտարնկալք,
 պատուադիրք:»¹

Զարմանալի չէ, որ այս լեռնականների
 բերանում շարունակ դարեր կենդանի են մնա-
 ցել տեղական իշխանների, նոցա այլազգեաց
 դէմ մղած պատերազմների մասին աւանդու-
 թիւններ, որոնք ցարդ դեռ թարմ պահպանուել
 են Մուշի եւ Վանայ գաւառներում: Այս
 զրոյցների միջավայրն է կազմում «Սասուն քա-
 ղաքը», որտեղ է կեդրոնացած նորա քաջերի
 գործունէութիւնը: Եթէ ճիշդ է մեր պատմա-
 գրի անձնական դիտողութիւնն, այս անունն՝
 ազգագրական տեսակէտից՝ տարածւում էր եւ
 Խոյթի բնակիչների վերայ:

¹ Թովմայի Վարդապետի Արժրունւոյ պատմութիւն
 ասնն Արժրունեաց. Պետերբուրգ 1887, Գլուխ Ի. էջ
 120—121:

Նախ քան այս դիւցազնական զրոյցների քովանդակութիւնն առաջ բերելը, աւելորդ չեմ համարում պարզել՝ ա. նոցա աւանդման պայմանները հայ ժողովրդի մէջ. բ. նոցա «բնական» (տեխնիքական) կողմն եւ վերջապէս՝ գ. նոցա «բնական» մշակման նշանակութիւնն: *

Ա. «Հայ առիւթերը»:

Վերջացնելով դաշտային պարապմունքները, հայ գիւղացին սիրում է ձմեռային երկար երեկոնները կարճացընել հեքեաթներ, երգեր, առակներ ասելով, որ կազմում են նորա միակ հոգեկան զուարճութիւնը: Բայց նորա ամենասիրելի նիւթն է՝ դիւցազնական զրոյցները, որ նա խստիւ տարբերում է շնչո՞հ հեքեաթից, նոցանում պտրելով էղեւթի: Խմբուելով «ասողի» շուրջը տաք խեղդաշունչ «օդայում», որ միայն բարակ ցանկապատով է բաժանւած անասուններից, թէ՛ մեծը եւ թէ՛ փոքրը, բաց ի կանանցից, ուշադրութեամբ ականջ են դնում

* Հայ դիւցազնական զրոյցների հաւաքման առաջին փորձը պատկանում է արժանայիշատակ Եպիսկ. Սրուանձ-տեանցին, որ 1874 թ. ըյս ընծայեց իւր գրի առած «Դաւիթ Սասունցին» 1889ին, իբրեւ երկրորդ փորձ, հանդէս եկաւ Մ. Աբեղեանի «Դաւիթ եւ Մհերը», իսկ 1892 թ. հայ բանասէրները ծանօթացան Գարեգին Սարկաւազի «Սասմայ ծռերի» երկու նոր վարիանտների հետ: Վերջապէս 1899ին գիտական ուղեւորութեանս ժամանակ Մոսկուայի կայս. Ազգ. ընկ. կողմից Երեւանեան նահանգում գրի եմ առած մօտ 12 վարիանտներ, որոնցից ընդարձակագոյնը հրատարակած եմ Էջմփածնում 1890 թ. «Թըւօր Դաւիթ եւ Մհեր» վերնագրով:

Հնութեան հերոսների «նաղըններին» : Գրեթէ ամէն մի գիւղ մեզանում ունի իւր «ասողը», որ երբեմն հռչակում է ամբողջ գաւառում. սոքա ոչ թէ արհեստով աւանդապահ պատմողներ են, այլ սովորական գիւղացիներ՝ երկրագործներ, դարբիններ, գիւղական սափրիչներ եւ այլն, որ լսել են այս այն զրոյցը «հօրից», «պապից», «այս ինչ գիւղի յայտնի ասողից», «օտարութեան մէջ», եւ այլն : Զրուցողը ինքն, կատարելով իւր պատուաւոր դերը, այս աւանդման մէջ զուարճալի բոպէներ է պտրում. բնական է ուստի, եթէ նա աշխատում է երբեմն զարդարել իւր զրոյցը նոր նոր մանրամասնութիւններով եւ կամ զանազան դիւցազնական վէպերից մի ամբողջութիւն կազմել :

Այս դիպողական պատմողներին չպէտք է ի հարկէ շփոթել «աշուղներին» հետ, որոնց արհեստն է կազմում հեքեթը եւ երգը. իրանց եօթնալար «սազի» հետ նոքա շրջում են քաղաքէ քաղաք, գիւղէ գիւղ ապրուստ հայթայթելու. նոքա միշտ սիրելի հիւրեր են հարուստ մարդկանց տներում, որտեղ մնում են ամբողջ օրեր : Մեծ տօներին այն գիւղում, որ իբրեւ սրբավայր է համարւում եւ որտեղ է կուտակւում զանազան տեղերից ժողովրդի խուռն բազմութիւնը, աշուղները մրցում են միմեանց հետ ածելու եւ դժար հանելուկներ լուծելու մէջ. յաղթուածը տալիս է իւր «ոչ յաղթողին» : Ղինելով «աշխարհ ման եկողներ», նոքա վայելում են ժողովրդի համակրանքը. սոքա

Տեւաւոր գիւղերի եւ գաւառների կենդանի հանգոյցներից մէկն են, որ իրանց հետ բերում են մի որ եւ է նոր երգ, առակ, հեքեաթ եւ այլն, եւ կարճ միջոցում տարածում ամբողջ նահանգում: Հնուց ի վեր գուսանները պատուազոյն դեր են խաղացել ամէն մի ազգի մէջ, լինելով ժողովրդի հոգեւոր կեանքի, նորա աշխարհայեցողութեան բանաստեղծական արտայատիչները: Հայ աշուղների ծրագիրը բաղկացած է սովորաբար, բաց ի ժողովրդական երգերից, դիւցազնական հեքեաթներից («Քեօն-Օղլի», «Շահ Իսմայիլ», «Շահ Աբաս», «Արաբի-զանգի»), եւ սիրահարական երգաբանութիւններից («Գահար Միրզայ», «Քեարամի» եւ այլն), որ տաճկերէն են աւանդւում:

Այսպիսով ուրեմն, ինչպէս տեսանք, հայ դիւցազնական վէպը ամբողջապէս յանձնուած է այս այն գիւղացու պատահական հետաքրքրութեանը, որ տարւայ միայն որոշ ժամանակ ազատ միջոց է գտնում հնութեան զօրոյցները իւր յիշողութեան մէջ կենդանացրնելու:

Բ. Գիւցաղնական ասանդոսիւեանց արուեստական խոլմ:

Արդէն արածից պարզ է, ինչո՞ւ մեր դիւցազնական զօրոյցները ըստ մեծ մասին կորցրած են իրանց վիպական բնաւորութիւնն եւ սովորական հեքեաթային ձեւ ընդունել. նոյնն է այստեղ պատմելու եղանակն, որ յատուկ է արեւելեան առասպելներին, առակներին եւ այլն սովորական «կար չկարը» բաց է անում զօրոյցի

Թելը, գլխաւոր մասերի կապը թոյլ է, պատմութիւնն անկենդան եւ միանուագ, լեզուն բազմախօս: Միայն տեղ տեղ փայլում են տեսարաններ, որոնք իրանց դրամատիկական զորութեամբ զգացուցանել են տալիս, թէ մենք այստեղ ժողովրդի աւելի բարձր ստեղծական ոգու հետ գործ ունենք:

Բացի այս հեքեթաձեւ վարիանտներից ժողովրդի մէջ պարտում են եւ այնպիսիները, որոնք պահպանել են դիւցազնական վիպասանութեանց չափը եւ ձեւը, անգամ նոցանում մեզ հասել են երգեր, որ ասողը երգում է տխուր-մեղամաղձ ձայնով: Այս թանկագին վարիանտներն աչքի են խփում իրանց գեղարուեստական մշակմամբ եւ բոլոր մասերի գեղեցիկ ներդաշնակութեամբ, որ նոցա պատուագոյն տեղն են տալիս ժողովրդի հոգեւոր արգասեաց շարքում:

Սկսւում են սոքա սովորական նախերգով, որի մէջ յիշատակւում է հերոսների մի ամբողջ ազգատոհմ՝

Դառնամ զողորմին տամ Մելքսեթ քահանին,

Դառնամ զողորմին տամ Սանասարին,

Դառնամ զողորմին տամ Բաղդասարին

Դառնամ զողորմին տամ Մհերին

Դառնամ զողորմին տամ Թըռլան Դաւթին եւ այլն. մինչեւ տոհմի վերջին հերոս փոքր Մհերը. «ողորմին» կրկնւում է ամէն մի զոյցի սկզբում, որ այս այն դիւցազնի գործունէութեանն է նուիրւած:

Նախերգին անմիջապէս հետեւում է զըջըր, որ սահմանափակուած է կարճ, կարծես թէ չափաւոր նախադասութիւններով, այնպէս որ իւրաքանչիւր տողում լրանում է մի միտք. այս պատճառով պատմութիւնն ինքն լստ ինքեան ոտանաւորի ձեւ է ընդունում, մի քանի տեղերում լսելի է անգամ չափը, որի շնորհիւ պահպանուել են աւանդութեանց լաւագոյն կտորները: Բնաւ պատահական չեն երգերը, որոնք սոցանում հանդէս են գալիս. նոքա արտայայտում են մերթ աղօթք, մերթ խնդիր, մերթ յուսահատութիւն կամ զարմանք, միով բանիւ՝ հերոսի կամ հերոսուհու հոգեկան դրութիւնն: Ասողը սիրով կանգ է առնում դիւցազնի զէնքերի նկարագրութեան վերայ, որ՝ ինչպէս ամէն մի ազգի վէպին յատուկ է՝ բառացի կրկնում է ամէն մի դէպքում, առաջ է բերում ամբողջ պատմութիւններ որ եւ է անցքի մասին գործող անձանց խօսքերով, եւ աւասիկ այս կրկնութիւններում, որպէս եւ կռուի եւ մահուան հրաշագեղ տեսարաններում, պատմութիւնը բանաստեղծութեան ոգի եւ ձեւ է ընդունում:

Օրինակի համար առաջ եմ բերում երկու կտոր արձակ պատմութիւնից, որտեղ առաւելապէս աչքի է խփում վանկերի հաւասար չափը՝

Մըսրամելիք ըզձին խեծաւ (8 վանկ)

Իրի գեորզըմ էզարկ Դաւթին՝ (8 վանկ)

Գեախ ընդ գեախ՝ թող դադրաւ վերէն.

(8 վանկ)

Մտրամեղիք էսաց՝ խոզածին, (8 վանկ)

խոզ էր, խոզ դարձաւ: (5 վանկ)

Թող վերցաւ, տեսաւ՝ (5 վանկ)

Դաւիթ ազտեղ նըստուկ ի.² (7 վանկ)

եւ կամ՝

Դաւիթ էսաց՝ խանդիւթ խաթուն, (8 վանկ)

Յուստ ընը վըր իմ խոգիւն՝ (7 վանկ)

Մընչիւ իս իմ փոխ չէնիմ՝ (7 վանկ)

Զքի աստեղէն չը տանիմ: (7 վանկ)

Դաւիթ քուլախ³ առից վէ, (7 վանկ)

էսաց՝ օղորմած Աստուած (7 վանկ) եւ այն:⁴

Ինչ կը վերաբերի վէպիս քոն երգերէն, վանկերի չափն այստեղ բազմատեսակ է. պատահում են 12 եւ 10, 10 եւ 8 կամ միանուագ 7 կամ 6 վանկեանի երգեր. օրինակի համար՝

Սարիք, քեափիմ կուզիմ, (6 վանկ)

Զիւրիք, քեափիմ կուզիմ՝ (6 վանկ)

Նա մէկ տակ սուն շուռ տէր.⁵ (6 վանկ)

եւ կամ՝

Օղորմած բարերար Աստուած, (8 վանկ)

Անունք՝ էլնին բամբակ, իս ինըմ կրակ

(10 վանկ)

¹ Առաւօտից մինչեւ միւս առաւօտ:

² Տես իմ «Թըրք Դաւիթ եւ Մհեր», էջ 40-41:

³ Գդակ:

⁴ Նոյնտեղ՝ էջ 47:

⁵ Նոյնտեղ՝ էջ 33:

Իս չըմ կենայ անունք՝ Իրիցըցէ. (10 վանկ)
 Օղորմած բարերար Ասուած, (8 վանկ)
 Անունք էլնին գեարնան մատղաշքիր, (9 վանկ)
 Իս ինըմ գեարնան անութի գէլիր՝ (10 վանկ)
 Իս չըմ կենայ զանունք կճոի:՝¹ (8 վանկ)

Ամէն մի հերոս, ամէն մի զէնք ունեն
 իրանց յատուկ մականունները. Դաւիթը՝ «Թը-
 լօր», (թըլատ) է կոչուում (երեխայ ժամանակ
 նա պրեղ է իւր լեզուն), նորա հայրը՝ «Առու-
 ծաձեւ», Մհեր, հօրեղբայրը՝ «Չէնով», Յովան.
 կան անգամ լոկ մականուններ՝ Փոքրիկ Ճնճղիկ,
 Ճնճղկափորիկ, Խոր Մանուկ, Խոր Գուսան եւ
 այլն: Սասունի հերոսները միագումար «ճո-»
 անուամբ են մկրտուած ժողովրդի բերանով:
 Դաւթի զէնքերն են՝ թուր կէձ-կէն, գուրզ
 հաշարին, շապիկ չբեիին, թագն ի չբեիին եւ
 այլն: Այս մականուններն այն աստիճան ձու-
 լուած են գործող անձանց եւ առարկաների
 անուանց հետ, որ այս կազմութեամբ անփոփոխ
 հանդէս են գալիս բոլոր վարիանտներում:

Գ. Տեղւումն մշակման ոգրեցումնիւնը:

Այս աւանդութեանց մեծագոյն մասը գրի
 է առնուած Ռուսահայաստանի սահմանագլխում
 ապրող գաղթականներից. այս «ասողները» ըստ
 մեծ մասին ծնած են արդէն օտարութեան մէջ,
 ուստի ծանօթ են Դաւթի եւ Մհերի զըրցների

¹ Նոյնանդ՝ էջ 33. — ան կարգաւ կոկորդից, փ, ք, ն
 փափուկ արտասանել:

Տես միայն իրանց հայրերի եւ պապերի շնորհիւ, որոնք բերած են եղել իրանց Տես հայրենիքից բանաւոր աւանդութեանց հարուստ պաշար: Այս հանգամանքն՝ հարկաւ, զընցնների տեղական մշակման վերայ պիտի ազդէր եւ գլխաւոր պատճառ դառնար այն արուեստական հանգոյցին, որով ժողովուրդը, թէպէտեւ անգիտակցաբար, ճգնում է կապել տարբեր դիւցազնական վէպեր միմեանց. Տես. այսպէս՝ մի քանի զընցներում Սասունի քաջերի ազգատոհմը շարունակում են Ռուստամ, Ֆահրամազ, Բուրզէ եւ այլ իրանական հերոսները, որոնց գործունէութիւնը դարձեալ սկիզբն է առնում «Սասուն քաղաքից»: Այս տարօրինակ շփոթումը առաջ է եկել, անկասկած, երկու դիւցազնական աւանդութեանց ընդհարումից, որոնք ժողովրդի երեւակայութեան մէջ սերտ միացել են շնորհիւ հայ եւ պարսիկ հերոսների բարոյական եւ ֆիզիքական յատկութեանց նմանութեանը. Հայոց Դաւիթը անպայման կրում է Իրանի Կահաբանների կնիքը, միեւնոյն ժամանակ մնալով ժողովրդի սիրելին:

Հայ ժողովրդական դիւցազնական վէպի
ըովանդակութիւնը:

Սասունը եւ Աւիշիէ (Բաղդասար):

Սենեքերիմ թագաւորը պաշարել է Երուսաղէմը, հրեշտակները կոտորում են նորա զօրքերը, եւ նա ինքն հազիւ կարողանում է

փախստեամբ փրկել իւր կեանքը, ուխտ անելով իւր ջոջ կուռքին՝ զո՛հ բերել իւր երկու որդիքը՝ Սանասարին եւ Ասլիմելիքին՝ եթէ ողջանդամ տուն դառնայ: Նոցա մայրը (նա գաղտուկ քրիստոնեայ էր!), իմանալով այս բանի մասին, շտապում է իւր որդիքը հեռու երկրներ ուղարկել: Բայց ուր որ գալիս են պանդուխտ եղբայրները, ամէն տեղ նոցա հրաժարում են հիւրընկալել, հէնց որ լսում են նոցա խրոխտ հօր անունը. յուսահատուած՝ նոքա վճռում են թագցընել իրանց ծագումը: Պատահելով ճանապարհին սլընթաց լեռնային առուակի, որ ուժգնաբար կտրում էր մեծ գետի հոսանքը, նոքա ամրոցի հիմք են դնում նորա ական մօտ: Վերջապէս եղբայրները ապաստան են գտնում «արեւմուտքի» թագաւորի դրանը, մտնելով նորա մօտ ծառայութեան:

Մի օր թագաւորը՝ կամենալով փորձել իւր հիւրերի ընդունակութիւնը, առջարկում է նոցա կուել իւր զօրքի հետ. Սանասարը եւ Ասլիմելիքը ջարդում են իրանց բոլոր հակառակորդներին եւ սարսափ տարածում նոյն իսկ թագաւորի վերայ, որ՝ կամենալով ազատել վտանգաւոր օտարականներից՝ հրամայում է նոցա հեռանալ իւր երկրից: Այն ժամանակ եղբայրները յիշում են իրանց ամրոցի մասին եւ խնդրում թագաւորից մի քանի տասնեակ ընտանիքներ ընտրած տեղում քաղաք շինելու. սա ուրախութեամբ կատարում է նոցա խնդիրը, անգամ տալիս իւր դուստրը

Սանասարին կնութեան, իսկ ամրոցն անուանում՝ Սասուն:¹

Հօր « ջոջ », կուռքը հանգիստ չէ տալիս Ասլիմելիքին՝ գիշերները այծի կերպարանքով գալիս կանգնում է նորա գլխի վերեւը եւ անդադար « մկմկում » . Ասլիմելիք վճռում է տուն վերադառնալ: Ուրախացած հայրը իսկոյն տանում է որդուն կռատուն՝ եւ հրամայում նորան երկրպագել « ջոջին », նախ քան նորան զոհելն. որդին ինդրում է հօրը ցոյց տալ իրան, թէ ինչպէս է սա կատարուում, եւ երբ թագաւորը տարածւում է երեսիվայր գետնի վերայ, Ասլիմելիք սրի հարւածով կտրում է նորա գլուխը, փշրում կուռքերը եւ նստում գահի վերայ:

Մ Ե Ծ Մ Հ Ե Ր

Սանասարին ծնաւ մի որդի՝ Մհերը:

Երբ նա դեռ 15 տարեկան էր, Սասունի շրջակայքում երեւեցաւ մի սոսկալի առիւծ, որ կտրեց ամէն մի երթեւեկութիւն: Թանկութիւն ընկաւ: Պատանի Մհերը դուրս է գալիս գազանի դէմ, մենամարտում նորա հետ եւ Աստուածաշնչի Սամսոնի պէս երկու կէս անում նորան, ամէն մի կէսը դնելով ճանապարհի երկու կողմը. այս պատճառով նա « Առուծաձեւ » կոչեցաւ:² Այս հերոսագործութիւնից յետոյ

¹ Որ ըստ Ժողովրդի բացատրութեան նշանակում է « Սիւնը սան վերայ », աւելորդ է նկատել, որ սա անյաջող փորձերից մէկն է մեկնել տեղիս մթին անունը:

² Այս նահատակութիւնը բնաւ ծանօթ չէ Մհերի

ՄՏԵՐ գնում է իւր հօրեղբօր՝ Ասիմելիքի՝ մօտ Մըւըը,՝ որտեղ մի այրի կնոջից նորան Մսրամելիքն է ծնում, ապա այստեղից վերադառնում դարձեալ Սասուն:

Սանասար ժողովրդի խնդրանօք որդու համար հարսնացու է որոնում՝ իւր աներոջ եւ նորա վէզիւրի հետ միասին գնում է Մանազկերտ Թեւա-Թորոսի դստեր ձեռքը խնդրելու. տանը չգտնելով նորան, հարսնախօսերը շտապում են նորա յետեւից վան, էրզըրում եւ Ղարս, որտեղ Թեւա-Թորոս դեռ նոցա գալուստից առաջ ամբողջի հիմք է դնում. վերջապէս նորան գտնում են դարձեալ Մանազկերտում: Լսելով նոցա գալստեան պատճառը, Թեւա-Թորոս առանց տատանելու տալիս է ՄՏԵՐին իւր դուստրը, իբրեւ հարսնաղբէր հետը դնելով քեռի Թորոսիկին:

ՄՏԵՐին ծնան երեք որդի՝ Յռան վէգոյ, Փօքրիկ ճնճղիկ եւ Դաւիթ:

Սանասարի մահից յետ՝ ՄՏԵՐ աղքատութեան մէջ ընկաւ եւ տարաւ իւր որդիքը Մըւըը Մսրամելիքի մօտ (որ սպանելով Ասիմելիքին՝ գրաւած էր Թագաւորութիւնը). ՄՏԵՐ նորան է յանձնում տղաները, ընծայում եւս իւր Ծովասար եւ ճապաղջուկ-Քոդէ կալածները եւ ինքն մեռնում վշտից:

աւանդութեանց մեծամասնութեանը, որ առ հասարակ անգոյն դեր է խաղում մեր գիւցաղնական վէպում:

1 Այս անամբ յայտնի են մեր ժողովրդական աւանդութիւններում Եգիպտոս եւ նորան կից երկիրները:

Դ Ա Ի Ի Թ

Հայ դիւցազնական վէպի ամենաճոխ մասն կազմում են Դաւթի եւ Նորա որդի Մհերի զըրցներն, որ մեզ են հասել երկու գլխաւոր խմբագրութեամբ. առաջինն, որ ըստ երեւութին, բանահիւսւած է այս դիւցազնների հայրենիքից հեռու, հանդէս է բերում նոցա արդէն հեքեաթային քողի տակ, անկասկած, այլազգի աւանդութեանց ազդեցութեան ներքոյ. երկրորդն՝ Կեղեկ, Մոկացասողների քերթածը, ինչպէս արդէն նկատեցինք վերելում, բաւական դեռ թարմ է պահպանել դիւցազնական զըրցների վիպական բնաւորութիւնն՝ իւր կենդանի պատմութեամբ, պատկերների նուրբ գծագրութեամբ եւ բովանդակութեան ամբողջութեամբ:

Կը սկսեմ երկրորդ խմբագրութիւնից:

Մհեր եւ Մարամելք բարեկամ են. Մարամելքի մահից յետ Նորա այրին սիրահարական յարաբերութիւններ է սկսում Մհերի հետ. այս կապից ծնում է Մարամելք-որդին. Մհերը զըջում է, որ «տաճկի ճրագ վառեց, խայուն ընցուց», Մըսրից վերադառնում է Սասուն իւր կնոջ մօտ, որից ծնում է Դաւիթը: Զգալով մահի մերձենալը, ծերունին խնդրում է «հորեղբոր», Չէնով Յովանին իւր եւ կնոջ մահից յետ Դաւթին յանձնել Մարամելքի կնոջը: Չէնով Յովան կատարում է նորա կտակը:

Մի անգամ փոքրիկ Դաւիթը խնդրում է իւր խորթ մօրից՝ թոյլ տալ իրան Մարամելքի հետ միասին գնալ դաշտ, որտեղ երիտասարդ

իշխանը սովորաբար « յեղէ » (գնտակ) էր խաղում : Մօր ստիպմամբ Մսրամելիք տանում է Դաւթին իւր հետ եւ նստացնում հեռուում , յանձնելով նորան երկու կտրիճների հոգատարութեանը , բայց երեխան , ոչինչ չտեսնելով , բարկացած տուն է գալիս , իւր յետեւից քարշելով իւր պահապաններին : Միւս անգամ չարաձճին մտնում է քարի փոսը , որ խաղի մէջ նպատակ էր ծառայում , եւ չի ուզում այնտեղից դուրս գալ . Մսրամելիք հրամայում է « յեռլէն » նետել եւ սպանել նորան , բայց Դաւթիթը բռնում է գնտակը , սպանում նորանով 200 մարդ եւ տուն փախչում :

Մսրամելիք վճռում է իւր խորթ եղբօրը կորուսանել , վտանգ զգալով նորանից . մայրը առաջարկում է նախ փորձել երեխայի հասուներութիւնը . նորա առջեւ դնում են երկու մատուցարան՝ մէկի վերայ ոսկի , միւսի՝ կրակ է շողում . երբ Դաւթիթ ցանկանում էր ձեռքը դէպի ոսկին պարզել , Աստուծոյ հրեշտակն ուղղեց նորան դէպի կրակը . այրած մատը երեխան տարաւ բերանը՝ այրեց եւ լեզուն , որի համար « Թըլօր Դաւթիթ » կոչւեցաւ : Բայց Մսրամելիք մնում է անողորմ . այն ժամանակ մայրը խորհուրդ է տալիս որդուն , զրպէս զի մեղքի մէջ չընկնել , ուղարկել որբին Չէնով Յովանի մօտ . Մսրամելիք գազտուկ հրամայում է Դաւթի ուղեկից երկու կտրիճներին սպանել նորան Բաթմանի՝ կամրջի վերայ եւ մի կուժ լն նորա

1 Բաթման՝ գետ է Սասունում :

արիւնով բերել նորան, որպէս զի «խմէ, սիրտը խովանայ», բայց այս փորձի ժամանակ Հազիւթէ իրանք կտրիճները կեանքից չզրկեցին. իրանց փրկելու համար, նոքա երդուում են մանուկ հերոսին՝ յաւիտեան նորան ծառայել, ինչպէս ծառայած են նորա հօրը: Դաւիթ նոցա հետ միասին հասնում է հայրենական քաղաքը:

Ձէնով Յովան ուղարկում է Դաւթին ուլեր արածելու, տալով նորան մի զոյգ պողպատէ սօլեր եւ մի պողպատէ գաւազան: Բայց չափազանց եռանդուն պատանի հովիւը բերում հօտի հետ է խառնում զանազան տեսակ գազաններ եւ երեկոյեան բոլորին քաղաք քշում: Սարսափած բնակիչները փակուում են իրանց տներում: Անւանի քաղաքացիք գանգատում են Ձէնով Յովանին, որ նորա եղբօրորդին չգիտէ զանազանել գազանները ուլերից: Այս անգամ Դաւիթ ստանում է կովեր եւ եղներ, բայց նոյն եռանդն նա այստեղ եւս ցոյց է տալիս՝ նորա սօլերը եւ գաւազանը մաշել են, այնչափ նա վազած է գազանների յետեւից: Այն ժամանակ հօրեղբայրը տալիս է նորան նետ եւ աղեղ եւ որսի ուղարկում:

Մտրամելիք ուղարկում է կուզբաղէնին Սասուն հարկ բերելու. հարկահանը պահանջում է Ձէնով Յովանից՝

Քեառսուն անծին շիւշնք՝¹ կ'ուղիմ,

Քեառսուն անծին էրինջ կուզիմ,

¹ Մաքի:

քեանսուն ըղտաբեռ ոսկի կուզիմ,
 քեանսուն ազապ աղջիկ կուզիմ էրկանք
 աղան,
 քեանսուն յէրկէն կնիկ կուզիմ ուղտ բան-
 նան:¹

Դաւիթ այս ժամանակ որսում էր մի պա-
 ոււ կնոջ կորեկի մէջ. իմանալով նորանից
 Կուզեադէնի անգուծ վարմունքի մասին, նա
 շտապում է ազատել տներում փակած կանանց,
 աղջկերանց եւ անասունները եւ արտաքսում
 տանից նոյն իսկ հարկահանին այն ժամանակ,
 երբ հօրեղբայրը՝ չքած՝ նորան «կոտով» ոսկի
 էր չափում:

Դաւիթ դարձեալ որսի է գնում. պա-
 ուււր, տեսնելով իւր կորեկի փձանալը, յան-
 դիմանում է Դաւթին եւ ցոյց տալիս նորա հայ-
 րական որսատեղի վերայ: Հետեւեալ առաւօտ
 Դաւիթ իւր հօրեղբոր հետ գնում է այնտեղ
 «նէճիրի», նկատելով, որ որսատեղը պարսպած
 է, նա հրամայում է դուրս թողնել գազաննե-
 րին, ասելով՝ «որ կտրիճ է՝ ուր խամար թըղ
 բռնի:», Գիշերը Ձենով Յովան Դաւթի փէշը
 դնում է իւր տակը, որպէս զի քնի ժամանակ
 անհանգիստ երեխան չգնայ մի փորձանքի հան-
 դիպի: Դաւթի քունը չի տանում. նկատելով
 մտտակայ լեռան վերայ լոյս, նա կտրում է դա-
 նակով իւր փէշը, բարձրանում լեռան գա-
 գաթը, գծում լուսավառ քարի շուրջը եւ վե-

¹ Յես իմ «Թըլօր Դաւիթ եւ Մհեր» էջ 13:

րադառնում իւր տեղը: Արժնեելով քնից՝ հօ-
րեղբայրը պատմում է նորան, որ այս լեռան
վերայ մի ժամանակ նորա հայր Մհերը շինած
էր «Մարութայ բանձր Աստուարածին» վանքն,¹
որ ապա Մսրամելիք աւերեց: Դաւիթ վերա-
կանգնում է վանքն եւ դնում նորա մէջ «40
նորընծայ էրէց, 40 վարդապետ, 40 էպիսկո-
պոս, 40 աւագ սարկաւագ, 40 սարկաւագ» եւ
նոցա պահապան՝ Յարատայ քեամին եւ Բաթ-
մանայ Բիւղին: ,

Մսրամելիք, իմանալով սորա մասին, կրկին
ուղարկում է Կուզբագէնին Սասուն, որ աւե-
րում է վանքն եւ սպանում ամբողջ միաբանու-
թիւնն. մահից պրծնում է միայն մի սարկաւագ,
որ այս գոյժը բերում է Դաւթին. հերոսը,
դնելով ուսին արմատահան արած ծառը, հաս-
նում է թշնամիների յետեւից եւ բոլորին
կոտորում, իսկ Կուզբագէնին՝ քարշելով նորա
ատամներն եւ շարելով ճակտին՝ արձակում
գուժկան Մսրամելիքի մօտ: Վանքն նորից շին-
ւում է:

Մսրամելիք զօրք է գումարում եւ ար-
շաւում Սասունի վերայ. զօրքը գալիս բանա-
կում է Վիւոայ դաշտում:

Դաւիթ լսում է այս նոր վտանգի մասին
նոյն պառաււից, որ՝ կամենալով վրկել իւր կո-
րեկը՝ յիշեցընում է նորան նորա հօր գէնքերի
եւ Բուռկիկ քաղախ մասին. պատանի դիւցազնը

¹ Այս վանքն այժմ էլ կարելի է տեսնել Սասունում:

կուռի է պատրաստուում եւ պահանջում հօրեղբորից՝

Քենէ կուզիմ իմ խօր Բուռկիկ Ջալալին,
 Քենէ կուզիմ իմ խօր Թուր կէծակին,
 Քենէ կուզիմ իմ խօր խաչ պատրազին վար
 աջ Թեւին,

Քենէ կուզիմ իմ խօր ոսկի գիւտին,¹
 Քենէ կուզիմ իմ խօր կապէն խաբիւկին,
 Քենէ կուզիմ իմ խօր ոսկի քեամար,
 Կը տաս խաթրեով, չիս՝ կէնիմ զօրեով:²

Չէնով Յովան ակամայ տալիս է նորան պահանջած զէնքերն, իսկ խաչ պատրազին՝ Դաւթի աղօթքի զօրութեամբ՝ ինքն Թուռում նստում է նորա աջ Թեւի վերայ. բայց հօր պատերազմական զրահներն չափազանց մեծ են փոքրիկ Դաւթի համար՝ ոսկի քեամար 40 փաթ փաթաթեց, ապա նոր կոճկեց, ոսկի գիւտին «40 լիտր բամբակով», լցրեց, նոր նստաւ գլխին:

Հետեւելով հօրեղբօր խորհրդին, Դաւիթ կուռից առաջ քնում է իւր հօր «կաթնաղբիւրի» մօտ, խմելով նորա ջրից. հետեւեալ առաւօտ նա տենում է իրան լցած եւ հսկայական հասակ ստացած. այժմ զրահներն հազիւ վերան են գալիս:

Կամենալով փորձել Թուր կէծակի զօրութիւնը, հերոսը մի հարւածով կէս է անում ճանապարհին պատահած պողպատէ սիւնը. ապա վտառ հ գնում Թշնամու դէմ:

¹ Սողաւարտ:

² Նոյնտեղ՝ էջ 26:

Մտրամելիք Դաւթի Համար դարան է պատրաստել՝ խոր փոս է փորել եւ վերեւից թաղիսով ծածկել: Սասունցի դիւցազնը գտնում է իւր հակառակորդին «եօթ օրւայ քնով քնած» . Դաւիթ արթնացնում է նորան, հրաւառ գութնի խփր դնելով ոտերի տակ. Մտրամելիքի եւ մօր խնդրանօք նա իջնում է իւր Զալալից հանգստանալու. եւ ընկնում դարանի մէջ:

Չէնով Յովան վատ երազ է տեսնում, իբրեւ թէ Մըսրբի աստղը վառ փայլում է, իսկ Սասունինը՝ հազիւ պսպղում: Հասկանալով, որ Դաւիթ վտանգի մէջ է, նա նստում է իւր արագաթռիչ նժոյգի վերայ, մի ակնթարթում հասնում կուրի դաշան եւ իւր ուժգին ձայնով յիշեցնում Դաւթին խաչ պատրազի սքանչելի զօրութեան մասին. Դաւիթ աղօթքով դիմում է իւր հօր վանքին եւ խաչին¹ եւ իսկոյն դուրս գալիս լոյս աշխարհ: Ապա տեղի է ունենում երկու պիսոյեանների հռչակաւոր կռիւը. Մտրամելիք երեք անգամ հարւածում է Դաւթին, բայց ամէն անգամ միայն փոշի է բարձրացնում նորանից: Հերթը Դաւթինն է. Մտրամելիք մտնում է «40 գեազ» փոսի մէջ, վերան դարսել տալիս «40 քաղցի քար, 40 գումշի կաշի» . մայրը առաջ է գալիս եւ խնդրում հերոսից՝

¹ Հացն ու գինին, տէր կենդանին,
Մարութայ բանձրիկ Ասուարածին,
խաչ պատրազին ընչ վար ալ թեւին
հերոսի սովորական աղօթքն է նեղ րօպէներում:

իրան բաշխել որդու կեանքը. Դաւիթ ընծայում է նորան երկու հարւած, իսկ երրորդով կտրում « 40 ջաղջի քարը, 40 գոմշի կաշին », եւ իրան Մարամելիքին երկու կէս անում:

Ըստ երկրորդ խմբագրութեան՝ հերոսի ինամատարը քեռի թորոսն է հանգիսանում: Յիշելով Մհերի որբերի՝ Չէնով Յովանի, Յուան Վէգոյի եւ Դաւթի (այլ վարիանտներում եւս՝ փոքրիկ ճնձղկի, խոր Մանուկի, խոր Գուսանի) մասին, որոնց հայրը թողած էր Մըսրում, քեռի թորոսը շտապում է նոցա այնտեղից Սասուն բերել: Մարամելիքը համաձայնում է միայն այն պայմանով նոցա արձակել, եթէ նոքանախապէս նորա սրի տակից անցնեն: Մեծ եղբայրները անցնում են, Դաւիթը յամառում է. միայն իւր քեռու յորգորանաց զիջանելով՝ նա թռնում է սրի վերայից, ոտը քարին է առնում, քարից կայծ է ցայտում: Սոսկաց Մարամելիք, վտանգ զգալով նորանից:

Յուան Վէգոն նստում է թագաւոր Սասունում, իսկ Դաւթին ուղարկում են հորթեր արածելու: Արօտում նա եղբայրանում է հարեւան գիւղի հովիւի հետ. մի անգամ, իմանալով նորանից, որ նոցա գիւղում այդ օրը պատարագ կայ, Դաւիթը շտապում է եկեղեցու գաւիթը եւ չսպասելով պատարագի արձակման, անց է կացնում իւր գաւազանը « մատաղի », կաթսաներից մէկի կանթը եւ բերում իւր եղբորը: Սա արտասուքն աչքերին պատմում է Դաւթին, որ նորա բացակայութեան ժամանակ

եկան 40 աւազակներ եւ հօտից 40 կով տարան: Հերոսը առնում է իւր գաւազանը, հետամուտ լինում նոցա եւ ծածկում մի այրի մէջ: Սարսափը տիրեց աւազակներին, երբ նորա դիւցազնական գոչը լսեցին, եւ սկսեցին մի առ մի դուրս գալ իրանց թագստեան տեղից. սպաննելով նոցա, Դաւիթ մտնում է այրի մէջ, որտեղ գտնում է կուտակւած զանազան տեսակ գանձեր. բայց ամէնից առաւել նորան սիրելի է քուռկիկ ջալալին. մի կողմում եփ է գալիս կաթսան կովերի կաշիների մէջը: Դաւիթ վերագարձնում է կաշիները իւր ընկերոջ համագիւղացիներին եւ սպառնում նոցա « Դաւիթի աւերածով », եթէ նորա իւր եղբոր ոռճկի գէթ մի փոքր մասն անգամ կտրեն. ապա իւր քեռու օգնութեամբ նա տուն է բերում գանձերը, իսկ իրան իբրեւ ընծայ ստանում քուռկիկ ջալալին:

Հետեւեալում երկու խմբագրութիւնները նման են:

Աւանդութեան շարունակութիւնն է Դաւիթի պսակը խանդութ խաթունի հետ: Հերոսը նշանւած է Չմեշկիկ Սուլթանի հետ, բայց հրապուրւած խանութի գեղեցկութեամբ, որ գովում են կապուտկողի արքայագոստերից ուղարկւած աշուղները,¹ նա վճռում է ամենայն

1 Իկին գեոյ իկին երկու կաղուզան,
 խանդութ խաթուն Դաւիթի խամար գեոյացին՝
 Անու բնժ բալէն* կ'իարցին՝
 քեռուտուն կանդիւնը, մէկնէլ յաւիլ ք.

* Հասակ:

գնով նորա ձեռը ստանալ: Ճանապարհին նա պատահում է մի մանձկալի,¹ որ քշում էր իւր գութանը երկու գոմէշով լծած. Գաւիթ արձակում է անասունները, իւր մէջքն է փաթաթում գութնի շղթան եւ եօթ «փաթ» վարում: Չարմացած մանձկալը նկատում է, որ «հունարը» ձիանն է. հերոսը իջնում է ձիուց եւ եօթը փաթ եւս վարում: Գիւղից ճաշ են բերում, եւ մանձկալը հրաւիրում է անծանօթ փաշլեւանին միասին ճաշել. Գաւիթ մաքրում է բոլոր ամանները եւ սարսափ տարածում իւր սեղանակիցների վերայ. «հայ տղէք, փախէք, էսի մեզի էլ կուտայ», գոչում է մանձկալը: Կամենալով փորձել իւր բախտը, թէ արդեօք ստանալու է խանդութի ձեռքը, գիւցազն մի սրի հարւածով կէս է անում գութանը: Վարձատրելով մանձկալին նորա վնասի համար, նա շարունակում է իւր ճանապարհը:

Եօթ փաշլեւաններ արդէն երեք տարի է խանդութ խաթունի արքունիքում սպասում են իրանց ընտրութեանը. հազիւ խանդութ նկատում է Գաւիթին պատուհանից, իսկոյն նետում

Անու ճակատու լէնուտ կ'խարցես՝
 Եօթ կանգիւնը, մէկն էլ յաւիււրը.
 Անու ընթափր կ'խարցես՝
 Կալամով ին քէշած.
 Անու աչքեր կ'խարցես՝
 Չինու կըթխէնը.
 Անու սըւտկութիւն կ'խարցես՝
 Քանց գէզած բամբակի քիւլէն սըւտակը!
 (Թ. Գաւիթ էջ 44—45.)

1 Գութան վարող:

է նորան ոսկէ խնձորը: Փեսաները խօսք են անում միմեանց հետ արբեցընել իրանց բախտաւոր հակառակորդին եւ սպանել նորան: Խնջոյք են պատրաստում եւ թագցընում իրանց սրերը սեզանի ծածկոցի տակ: Հերոսը իմանում է նոցա չար դիտաւորութեան մասին դռնապան Գորգիզից, որին իրան քաւոր է նշանակում. մտնելով խնջոյքի սենեակը, նա միանգամից դատարկում է գինով լին կաթսան եւ կոտրատում դաւադիրների սրերը. փեսաները դուրս են փախչում, մի մի ապտակ իջեցնելով քաւոր Գորգիզին: Բայց թանգ արժեցաւ նորան իւր հարսից մի աւելորդ համբոյր քաղելու փորձը՝ դիւցազնուհին բռնցքի հարւածով արինում է նորա երեսը. Դաւիթ բարկացած խնդրում է Աստրճուց դէպք տալ նորան իւր անպատուութեան վրէժը առնելու: Արթնելով հետեւեալ առաւօտ՝ նա տեսնում է Խանդուլի քաղաքը նորա հօր թշնամիներով պատած. իբրեւ փեսայ, կուլի նա պէտք է գնայ: Արդէն երեք օր է, որ Դաւիթ չկայ. Խանդուլի, չհամբերելով, տղամարդի զգեստ է հագնում, զինավառւում եւ գնում Դաւիթի դիակը որոնելու. պատահելով նորան ճանապարհին, արքայադուստրը նորան չի ճանաչում եւ կուլի բռնում. հերոսը նորան երիվարից գետին է գլորում, չորում կրծքի վերայ եւ պատրաստ է արդէն մահացու հարւածը իջեցընել, երբ մի զոյգ «սիւտակ ծըծերը» դուրս են պրծնում, եւ Դաւիթ ճանաչում է իւր հարսին:

գնով նորա ձեռը ստանալ: Ճանապարհին նա պատահում է մի մանձկալի,¹ որ քշում էր իւր գուլթանը երկու գոմէշով ըծած. Դաւիթ արձակում է անասունները, իւր մէջքն է փաթաթում գուլթնի շղթան եւ եօթ «փաթ» վարում: Չարմացած մանձկալը նկատում է, որ «հունարը» ձիանն է. հերոսը իջնում է ձիուց եւ եօթը փաթ եւս վարում: Գիւղից ճաշ են բերում, եւ մանձկալը հրաւիրում է անծանօթ փահլեւանին միասին ճաշել. Դաւիթ մաքրում է բոլոր ամանները եւ սարսափ տարածում իւր սեղանակիցների վերայ. «հայ տղէք, փախէք, էսի մեզի էլ կուտայ», գոչում է մանձկալը: Կամենալով փորձել իւր բախտը, թէ արդեօք ստանալու է խանդութի ձեռքը, դիւցազն մի սրի հարւածով կէս է անում գուլթանը: Վարձատրելով մանձկալին նորա վնասի համար, նա շարունակում է իւր ճանապարհը:

Եօթ փահլեւաններ արդէն երեք տարի է խանդութ խաթունի արքունիքում սպասում են իրանց ընտրութեանը. հազիւ խանդութ նկատում է Դաւթին պատուհանից, խկոյն նետում

Անու ճակտու լէնուս կ'խարցիս՝
 Եօթ կանգիւն ը, մէկն էլ յաւիւ ը.
 Անու ընքտիր կ'խարցիս՝
 Կալամով ին քէլած.
 Անու աչքիր կ'խարցիս՝
 Չի՞նու կըթխէն ը.
 Անու սըւտկութիւն կ'խարցիս՝
 Քանց գէզած բամբակի քիւլէն սըւտակ ը:
 (Թ. Դաւիթ էլ 44—45.)

1 Գուլթան վարող:

է նորան ոսկէ խնձորը: Փեսաները խօսք են անում միմեանց հետ արբեցընել իրանց բախտաւոր հակառակորդին եւ սպանել նորան: Խնջոյք են պատրաստում եւ թագցընում իրանց սրերը սեզանի ծածկոցի տակ: Հերոսը իմանում է նոցա չար դիտաւորութեան մասին դռնապան Գորգիզից, որին իրան քաւոր է նշանակում. մտնելով խնջոյքի սենեակը, նա միանգամից դատարկում է գինով լի կաթսան եւ կտրատում դաւադիրների սրերը. փեսաները դուրս են փախչում, մի մի ապտակ իջեցնելով քաւոր Գորգիզին: Բայց թանգ արժեցաւ նորան իւր հարսից մի աւելորդ համբոյր քաղելու փորձը՝ գիւցազնուհին բռնցքի հարւածով արիւնում է նորա երեսը. Դաւիթ բարկացած խնդրում է Աստըծուց դէպք տալ նորան իւր անպատուութեան վրէժը առնելու: Արթնելով հետեւեալ առաւօտ՝ նա տեսնում է Խանդուլթի քաղաքը նորա հօր թշնամիներով պատած. իբրեւ փեսայ, կուի նա պէտք է գնայ: Արդէն երեք օր է, որ Դաւիթ չկայ. Խանդուլթ, չհամբերելով, տղամարդի զգեստ է հագնում, ղինափառում եւ գնում Դաւթի դիակը որոնելու. պատահելով նորան ճանապարհին, արքայադուստրը նորան չի ճանաչում եւ կուի բռնում. հերոսը նորան երիվարից գետին է գլորում, չորում կրծքի վերայ եւ պատրաստ է արդէն մահացու հարւածը իջեցընել, երբ մի զոյգ «սիւտակ ծըծերը» դուրս են պրծնում, եւ Դաւիթ ճանաչում է իւր հարսին:

Դաւիթ կնոջը տանում է Սասուն. Չմեշկիկ Սուլթանը (ճանապարհը նորա երկրի միջով էր անցնում), տեսնելով նորան պատուհանից, կշտամբում է նորան դաւաճանութեան համար եւ մենամարտութեան հրահրում. Դաւիթ ընդունում է հրակէրը եւ երդւում իւր խաչ-պատրազով վերադառնալ եօթ օրից յետ: Բայց անցնում են եօթը տարի, եւ երդման մասին մոռացւում է:

Փ Ո Ք Ր Մ Հ Ե Ր

Դաւթին եղաւ մի որդի՝ Մհերը:

Սորա մանկութիւնը նոյնպիսի դիւցազնական կատակներով է զարդարած, ինչպէս Չոհրաբինը պարսից, Վասիլի Բուսլայեւինը՝ ռուսաց վէպերում. ում ականջից է քարշում՝ ականջն է հանում, թեւից է քարշում՝ թեւը պոկում: Սասունի մեծամեծները գանգատում են Դաւթին, որ նորա որդին քաղաքի բոլոր մատաղ սերունդը բնաջինջ է արել. բայց ինքն հայրն եւս արդէն անզօր է հանդիսանում իւր որդու կատակներին վերջ դնելու. Մհերը կուռի է բռնւում հօր հետ եւ միայն Գաբրիէլ հրեշտակը՝ իջնելով երկնից՝ բաժանում է երկուսին. Դաւիթ անիծում է որդուն եւ խնդրում Աստուծուց նորան սերունդ չտալ. նեղացած Մհերը հեռանում է խլաթ:

Դաւիթ նկատում է, որ իւր խաչը աջ թեւի վերայ սեւացել է, խկոյն յիշում իւր երդման մասին եւ վճռում գնալ Չմեշկիկ Սուլ-

Թանի մօտ: Կուլից առաջ նա լողանում է իւր հակառակորդի պարտիզի շատրւանի մէջ: Չմեշկիկ դաւաճանաբար հարւածում է նորան պատահանից հրապառ « գութնի խոփով », եւ սպանում: Խանդութ խաթուն՝ լսելով Դաւթի մահը՝ մեռնում է վշտից:

Չէնով Յովան Յուն, Վէգոյ, ահ կրելով Չմեշկիկի վրէժից, վճռում են կոչել Մհերին Խրթից: Յովան փաթաթւում է 7 փաթ գոմշի կաշով, որպէս զի « չարաքի » եւ իւր դիւցազնական գոչով իմացընում եղբորորդուն նորա հօր մահւան մասին. Մհեր, նորա ձայնը առնելով, շտապում է Սասուն եւ աւերում Չմեշկիկի քաղաքները: Չէնով Յովան որդեգրում է Մհերին¹:

Աստուածաշնչի աւանգութիւնն Յովսէփ գեղեցկի եւ Պենտեփրիոյ կնոջ մասին կրկնւում է եւ այստեղ շնչին տարբերութեամբ. արտաքուլած տանից Մհերը հօր գերեզմանի վերայ գանգատում է իւր վիճակից՝

¹ Ըստ այլ աւանգութեան՝ Մհեր ծնում է դեռ Խանդութի հօր տանը, որտեղ նա մեծանում է: Երբ Խանդութ, Դաւթի մահը լսելով, նետում է իրան աշտարակի բարձրութիւնից, Դաւթի եղբայրները հաւաքւում են նորա շուրջը եւ տեսնում, որ նորա ծծերից կաթ է հոսում. վճռում են գնալ Խանդութի ծնողների մօտ եւ պահանջել Դաւթի սերունդը: Մեծ մայրը փակում է Մհերին 7 դռների յետեւ եւ յայտնում Սասունի հերոսներին նորա մահւան մասին: Չէնով Յովան, չհաւատալով նորան, գործադրում է իւր ահաւոր ձայնը. Մհեր ջարդում է դռները եւ դուրս գալիս իւր հօրեղբարց մօտ:

Տայ խէրիկ, ինչը էնիմ

Տայ խէրիկ, ինչը էնիմ

Սասմայ քեաղքէն բեհարար խանած:¹

Գերեզմանից լսում է Գաւթի ձայնը, որ ցոյց է տալիս նորան Հալաբ քաղաքի վերայ: Ճանապարհին հերոսը պատահում է մի սոսկալի պառաւ կնոջ, որ հաց էր թխում. վախելով թէ մի գուցէ պառաւը նորան ուտէ, Մհեր պինդ բռնում է նորա ծծերից. պառաւը աղաչում է նորան արձակել եւ խոստանում նորան իւր գրստեր՝ գեղեցիկ Գոհար խաթունի ձեռք: Հերոսը պսակւում է Գոհարի հետ:

Հալաբի թագաւորը լսում է, որ իւր նշանածին մի անծանօթ կտրիճ է տիրել, եւ մարդ է ուղարկում Սասուն օգնութեան կոչելու այնտեղի փահլեւաններից մէկին: Չէնով Յովան ուղարկում է իւր որդուն՝ Պարօն Աստղիկին, տալով նորան Գաւթի ղէնքերը: Մհեր իւր ազգականի «արեան հոտը» առնում է եւ հրամայում կնոջը փակել բոլոր պատուհաններն եւ դռները, մինչդեռ նա կուսելիս կը լինի: Յանկարծ սենեակը վառւում է անսովոր լուսով. Գոհար, չհամբերելով՝ բաց է անում պատուհանը եւ տեսնում՝

. . . մէկմ ձին թեւաւուր խեծի,

Վար Մհերկէ գլխիւն կէթայ կուգեայ,

Թուր կ'շարժի վար մատալին,

¹ Արտաքուած:

Բիւռ բիւռ կրակ թրից կը լցուի վար մատալին,
Մատալից շուռ կառնի գետին,
Կէթայ յանգիւնդք:¹

Գրքի մէջ Գոհար կարգում է, որ այս
Տերօսը Մհերի հօրեղբայրն է, եւ բարձրա-
ձայն ողջունում նորան. կնոջ ձայնն առնելով,
Մհեր բարկութիւնից նետահար է անում Աստ-
ղիկին, որ աւանդում է հոգին « ըստ Սասունցոց
սովորութեան », նորա ծնկները վերայ: Հերօսը
ուշաթափ է լինում. թշնամիք կապում են նորան
երկաթէ շղթաներով եւ նետում մի հորի մէջ:
Մհեր դուրս է գալիս այստեղից մի պառաւի
շնորհիւ եւ որդեգրւում մի քահանայից: Մինչ
այս մինչ այն Հալաբի թագաւորը դեռ շարու-
նակում է պաշարել Գոհարի ամրոցը, որ պաշտ-
պանում է այս դիւցազնուհին: Մհերին տանում
են զինուոր. պատահելով Գոհարին կռւի մէջ,
նա անցնում է նորա կողմը, կոտորում թա-
գաւորի զօրքերը եւ նստում նորա գահի վերայ:

Մի այլ վարիանտ հետեւեալ կերպով է
նկարագրում Մհերի կռիւը թեւաւոր Աստղիկի
հետ. Մհեր իւր հօր վրէժն է առնում, աւե-
րելով Չմեշկիկի քաղաքները. նոցանից մէկում
նա գտնում է միայն մի ծերունու՝ Փիրմուսին՝
նորա դստեր՝ Գեղձոնի հետ. հերօսը տալիս է
Գեղձոնին իրան ուղեկցող հօրեղբօրը՝ խոր Մա-
նուկին, իսկ ինքն պսակւում է մի թագաւորի
դստեր հետ: Կինը (Գոհար խաթունը) աստղա-

¹ Նոյն տեղ էջ 66:

գէտ էր. մի օր նա յայտնում է ամուսնուն այն մեծ վտանգի մասին, որ սպառնում է նորա ցեղակիցներին մէկին: Գիւցագընը կնոջ հետ գնում է ծերունի փրմուսի մօտ. առաւօտեան գալիս է Աստղիկ Երզնկացին եւ կուրի բռնում Մհերի հետ, հարւածելով նորան վերեւից. Գոհար՝ տեսնելով իւր ամուսնուննեղած, բաց է անում իւր «սիւտակ ծծերը» եւ խոստանում Աստղիկին նոցանում հանգիստ տալ նորան, եթէ նա ինայէ գեռ անփորձ Մհերին. Աստղիկ մի ակնթարթ կանգ է առնում, հրապուրւած նորա գեղեցկութեամբ, բայց յանկարծ մահացի հարւած զգալով՝ անշունչ գետին է տարածւում: Մհերի հարցին, թէ արդեօք ի՞նչ է Աստղիկի ոխի պատճառը, ծերունին պատասխանում է, որ Գեղձոն Աստղիկի նշանածն էր:

Վերջապէս մի երրորդ վարիանտ նկարագրում է այս աստեղամարտն աւելի եւս մանրամասնօրէն: Խոր Մանուկ առեւանգում է Գեղձոնին, Աստղիկի նշանածին, եւ թագցնում նորան մի այրի մէջ: «Աստղը ճակատին» հերոսը հետամուտ է լինում նորան մինչեւ Մհերի բնակատեղը, որտեղ սա յոյս ունի իրան պատսպարան գտնել: Մհեր բարձրանում է տան կուրը եւ այնտեղից մենամարտում Աստղիկի հետ, բայց գուրզի ծանր հարւածից ուշաթափ վայր է ընկնում. մահից ազատում է նորան դարձեալ կինը, իւր ժամանակին բաց անելով իւր «սիւտակ ծծերը»: Մհեր՝ բարկացած կնոջ անպարկեշտութեան վերայ, երգւում է եօթը տարի նո-

րանից հեռու մնալ եւ՝ հրեղէն ձին հեծած՝ հալածում է Աստղիկին օդի միջով երկրի չորս կողմը. ազատութեան ոչ մի հնար չտեսնելով Աստղիկ ուղղում է իւր ճանապարհը դարձեալ դէպի Գոհարի բնակարանը, նորանից բարեխօսութիւն սպասելով. բայց տան շէմքի առջեւ նորան հասնում է Մհերը եւ սպանում. աստղը դիւցազնի ճակատից թռչում է:

Անցնում են շատ տարիներ, եւ Գոհար մեռնում է: Մհեր իւր ձին նստած որսում է, բայց «ծերացած» հողը նորան արդէն չի կարող պահել: Նորա խնդրանօք Աստուած բաց է անում Վանայ քարը, որ եւ իրան մէջն է առնում դիւցազնին իւր երիվարի հետ:

Այս հռչակաւոր քարի մասին աւանդութիւնն մինչեւ այժմս կենդանի է ժողովրդի մէջ. նա այսօր էլ հաւատում է, որ տարին մի անգամ Համբարձման գիշերը բացւում է քարը եւ բանտարկած հերոսը կրկին տեսնում է աշխարհ:

Հայ դիւցազնական վէպի պատմական սերմն:

Արդէն նիւթն ինքն ըստ ինքեան ցոյց է տալիս, թէ ինչ պէսպէս տարրերից են բաղկացած նորա մասերը. հայ աւանդութեան ծիլը՝ աճելով՝ խառնուել փաթաթուել է զանազան ազգերի առասպելեաց բողբոջներին. այստեղ պարզ լսելի է եւ Աստուածաշնչի պատմութեանց եւ պարսից դիւցազնական վէպի եւ խորհրդաւոր

Արեւելքի հրապուրիչ հեքեաթների արձագանգն: Այսպիսի բնաւորութիւն են կրում առհասարակ ամէն մի ազգի բնաւոր աւանդութիւնները. նա հակաժ է միշտ իւր յիշողութեան մէջ միացնել այն երեւոյթները, որ դրդած են նորա երեւակայութիւնն, կապ որոնել նոցա մէջ, դրոշմել նոցա վերայ իւր ազգային ոգու կնիքը:

Հոմերոսի վէպերը, ամբողջապէս վեր առած, հազիւ թէ մի ազգի ստեղծական շնորհին կարելի լինէր վերագրել. նոցանում մերթ այստեղ, մերթ այնտեղ մեր ականջին են դիպչում արեւոր Արեւելքի առասպելները, որ երբեք խզած չէր իւր կուլտուրական կապն իւր հարազատ որդւոց հեռաւոր գաղթականութեանց հետ. միայն հելլէն ազգին էր վիճակւած՝ այս թափառական զրոյցներն գեղարուեստօրէն մշակել եւ նոցանից մի գեղեցիկ ամբողջութիւն կազմել:

Պատմութիւնը շփել է Հայերին մի շարք ազգերի հետ, որոնցից ոմանք իրանց դարաւոր հարեւանութեան հետքերը խորը դրոշմել են նոցա հոգեւոր կեանքի վերայ: Պարսից քաղաքական իշխանութիւնն, որ տարածւում էր ամբողջ Փոքր Ասիոյ վերայ եւ հասնում մինչեւ կովկասեան ձիւնապատ լեռնաշղթան, անպտուղ չպէտք է մնար հայ ժողովրդի մտաւոր զարգացման համար, եւ իրօք՝ այս օտար ազդեցութիւնն աչքի է զարկում ոչ միայն մեր լեզուում, այլ եւ այն բազմաթիւ աւանդութիւններում, որոնք

անմիջապէս կրում են իրանի վերական զրոյց-ներն կնիքը:

Միւս կողմից Բաբելացւոց լայնածաւալ աշխարհայեցողութիւնը, նոցա հռչակաւոր «ատեղագիտութեամբ», հանդերձ, ազգէ ազգ, ցեղէ ցեղ անցնելով, պէտք է գրաւէին ամբողջ հին աշխարհի երեւակայութիւնն: Քրիստոնէական եկեղեցւոյ թափած բոլոր ճիգը՝ խորտակել հեթանոս չաստուծոց, երկնային լուսատուների պաշտամունքն՝ ապարդիւն մնաց նորա դարաւոր կռոււմ իւր հզօր հակառակորդի հետ. ժողովուրդը անգամ մկրտուելուց յետոյ դեռ շարունակում էր հաւատալ եւ այժմ էլ հաւատում է աստղերի բնազդող զօրութեանն, որոնք բաց են անում նորան ապագայի գաղտնիքները, չարօրը, չար տարին յայտնում եւ ուղեկցում նորան մինչեւ գերեզման: Բեւեռագիր արձանագրութիւններն, որ գտնւած են Հայաստանի սահմաններում (Թ. դարից սկսած Ն. Բ.) եղբակացնել են տալիս, որ Բաբելոնի կուլտուրան դեռ նախապատմական ժամանակները հաստատուել էր Փոքր Ասիայում, որտեղից նորան լայն ճանապարհ էր բացւում դէպ ի Արեւմուտք:

Վերջապէս Աստուածաշնչի պատմութիւններն, որ այնչափ տարածւած են Արեւելքում, պէտք է հարուստ պաշար մատակարարէին հայ ժողովրդի հետաքրքրութեանն. նոցա հասարակ ոճը, մատչելի եւ հետաքրքիր բովանդակութիւնն՝ խորը բարոյական իմաստի հետ միացած՝ բնականապէս պէտք է հրապուրէին այն

ազգերի համակրանքն, որոնց մէջ նորա տարած-
 ւում էին, դառնալով այնուհետեւ նոցա հո-
 գեւոր կեանքի գլխաւոր գործօններից մէկը. հա-
 զարաւոր տարիներ, նոյն իսկ Նոր կտակարանն
 անզօր է հանդիսացած քակտել Հնի այն զօրեղ
 հեղինակութիւնն, որ դարերէ ի վեր կրթել է
 մարդկային ազնուագոյն ցեղերը:

Մանաւանդ առատ են Ս. Կրօց տւած
 պտուղներն հայ հողի վերայ. հազիւ քրիստո-
 նէութիւնն ոտ դրեց Հայաստան, ինչպէս հայ
 հոգեւորականութիւնը՝ ժողովրդի կրթութեան
 գլուխն անցած՝ սկսեց եռանդուն կերպով տա-
 րածել նոր սերմն երկրի ցիր-ցան մասերում.
 քրիստոնէութիւնը դարձաւ այնուհետեւ ազ-
 գային միութեան եւ մարգաւաճման հիմնաքարը,
 զարկ տւեց մայրենի լեզուի եւ պատմագրութեան
 դարգացմանը, բաց արեց հայ մանկանց առջեւ
 արեւմտեան գիտութեան գանձարանը: Հին
 կտակարանը, շնորհիւ իւր վիպական բնաւորու-
 թեան, պէտք է առանձնապէս սիրելի ընդունե-
 լութիւն գտնէր հայ ժողովրդի մէջ, որ հնուց ի
 վեր ունէր իւր դիւցազնական աշխարհը. օտար
 հերոսները, սակաւ առ սակաւ ընտելանալով
 նորան, պէտք է ի վերջոյ մտնէին նորա ազգային
 անմահների տաճարը: Ենթադրելու է, որ Աս-
 տուածաշունչը գեռ աւելի վաղ ծանօթ էր Հայե-
 րին՝ շնորհիւ գերի բերած Հրէաների, որոնց
 Հայոց թագաւորները բնակեցնում էին երկրի
 զանազան մասերում:¹

¹ Մ. Խորենացի Գիրք Բ. ԷԼ. ԺԹ.: Ս. Կրօց մի

Սանասար եւ Բաղդասար: Բնական է որ Տայ ժողովուրդը դարերի ընթացքում Ս. Գրոց Սանասարին (= Շարեզեր) Տայ դիւցազն է մկրտել, նորանից սերելով Սուրբ գաւառի անունը: Բաւական է երկու աւանդութեանց ամենթեթեւ համեմատութիւնն անգամ, որպէս զի տեսնել նոցա անկասկած նմանութիւնը. թագաւորաց գրքում կարդում ենք՝

«Եւ ի հասանել գիշերոյն եւ հրեշտակ Տեառն, եւ եհար ի բանակէն ասորեստանեայց հարիւր եւ ութսուն՝ եւ հինգ հազար. եւ կանխեցին ընդ առաւօտն, եւ ահա ամենայն մարմինք մեռեալ: Եւ չուեաց գնաց, եւ դարձաւ Սենեքերիմ արքայ ասորեստանեայց՝ եւ բնակեցաւ ի Նինուէ» (Թագք. 2րոր. 41. ԺԹ. 35, 36):¹

Հայ աւանդութիւնն անհամաձայն է իւր օրինակի հետ միայն հայրասպանների Ռ-ի եւ սպանութեան յամանի նկատմամբ. Հին կտակարանն ապա շարունակում է՝

«Եւ եղեւ մինչդեռ երկիր պագանէր (Սենեքերիմ) ի տան Նեսրաքայ ասուծոյ իւրում, Ադրամելէք եւ Սարասար որդիք նորա հարին զնա սրով, եւ ինքեանք զերծան յերկիրն

քանի աւանդութիւնները, ինչպէս օր. Ադամի եւ Եւայի, Զհեղեղի եւ այլն, որոնց հետքերն այժմ պարզապէս գտնում ենք Բաբելական բեւեռագրերում, թերեւս խորը հետազոտութեամբ տարածած էին Փոքր Ասիայում:

¹ Գիրք Սատուածաշունչք հին եւ նոր կտակարանաց: Ի վ. 1860:

Արարատայ. 1 մինչդեռ հայ զըրոյն հօր սպանումն (եւ այն եւս փախուսողն յեֆոյ) վերագրում է նորա երկու որդւոց միայն Ալէն, որ զանազան անուաններ է կրում՝ Ասլիմելիք, Արամելիք, Բաղդասար եւ այլն. այսպիսով աւանդութիւնս աւելի մերձենում է ՊոլիՏիստորի պատմութեանն, ըստ որում Ասորեստանի տէրը ընկնում է միայն մէկի՝ մի ոմն Արդումազանի ձեռից. նոյն անունն պահպանել է եւ Մ. Խորենացին «Արգամոզան», պէսպէսութեամբ, որ նոյն գլխում եւս «Աղրամել» է կոչւում: 2 Հօր անբնական խողխողումն որդւոց՝ ժողովուրդը ճգնում է արդարացնել հայրասպանի քրիստոնէական ոգեւորութեամբ, որի շնորհիւ վերանում է երկրից կուսապաշտութիւնն:

Ոչ մի ներքին կապ չունենալով մեր ժողովուրդական վէպի հետ, որ պատմական սերմից է աճել, այս զըրոյն պէտք է այն արւեստական հանգոյցների շարքը դասել, որոնցով ժողովուրդը անգիտակցաբար երբեմն կապում է իւր ազգային աւանդութեանց թելը, հրապուրելով անւանց արտաքին նմանութեամբ: Սակայն զըրոյս նորանով է հետաքրքրական, որ նորանում՝ ըստ

1 Նոյն տեղ 37: Հմմտ. եւս Տոբեթ՝

Ա. 24... եւ ոչ անցին աւուրք = | لداو اوجا | 1: 21. յիսուն՝ մինչեւ սպանին զեա (զՄե. — սոճճօ խօյ ճաշն երբերիմ) երկաքին որդիքն իւր, եւ = ԲՅճՅՑ ԵՅ | ԵՅ ԹԳԻ | փախեան նոքա ի լերինս Հայոց: — 633 | 1308

2 Մ. Խոր. Գ. Ա. ԳԼ. ԻԳ. Բարեկական ժամանակադրը նմանապէս միայն մի թագաւորասպան է ճանաչում, նշանակելով այս անգրքը 681 թ. 20 Յերեա (ժ. ամիս):

օրինակի հռովմէական աւանդութեան՝ երկու հարազատ եղբայրներ քաղաքի հիմնադիրք են հանդիսանում. առհասարակ երկու եղբայրք արկածները հնումն կազմում էին թափառական աւանդութեանց նիւթ. բաւական է յիշել Ռոմուլոս եւ Ռեմոս, յունաց Գարմոդիոս եւ Արիստոգէտոն, Ագամեմնոն եւ Մենելաոս, Աստուածաշնչի կայէն եւ Աբէլ, գերմանացւոց Բալդուր եւ Հիւդր (Hödr) եւ այլն. սովորաբար երկու եղբայրներից մէկը շուտով իւր վախճանն է գտնում. (Աբէլ, Ռեմոս, Գարմոդիոս, Ագամեմնոն:) Հիւդր կոյր է հանդիսանում. ըստ յունաց աւանդութեան՝ կաստոր եւ Պօլիւդեքէս, Դիոսի որդիքը (Dioskuren) փոփոխաբար ապրում էին մէկը երկրիս վերայ արեւի լուսով, միւսը՝ գեանաշխարհի (դժոխքի) մթութեան մէջ (Ողիսեւս 11, 303). նոցա գլխաւոր տօնը կատարւում էր ամառային արեւադարձին: Այս առասպելների սկզբնական հայրենիքը հաւանական է Բաբելոնում որոնել, որտեղից է ծագած արեւի եւ լուսնի (Շամաշ եւ Սին) պաշտամունքն: Կուլտուրայի դեռ ստորին աստիճանի վերայ կանգնած ազգերի երեւակայութիւնն պէտք է հանապազ ազդէին երկրիս այս երկու լուսատուները, որոնցից մէկը անփոփոխ է իւր մշտնջենաւոր շարժման մէջ, իսկ միւսը՝ տարւայ որոշ ժամանակները նւազում, կորնչում է եւ դարձեալ փայլում երկնակամարում:

Մեծ Մ հերի մասին մեր աւանդութիւնները շատ քիչ են հաղորդում, ըստ մեծ մասին

նորա անունն անգամ չէ յիշուում. նորա խղճալի վարձանն աղքատութեան մէջ միանգամայն անհամապատասխան է ժողովրդական հերոսների բնաւորութեանն: Առիւծի կէս անելն այստեղ մեզ մօտ յիշեցնում է Աստածաշնչի Սամսոնի շահատակութիւնը, վերջինս եւս պատկանում է հնուց դիւցազնների այն բազմութեանն, որոնք՝ լինելով անմնական ոյժով օժտուած՝ յաղթում են զանազան հրէշների. Ռուստեմ պարսից վէպում սպանում է Սպիտակ Դեւին, հայոց Վահագն, գերմանացւոց Սիգֆրիտը եւ ռուսաց Գօթրինեայ կուում են վիշապների հետ, շերակղէս՝ առիւծի հետ, Իզդուբար (Նիմրոզ) ասուրական առասպելում յաղթում է թեւաւոր հրէշին: Այս ալեւոր հնութեան պատկանող աւանդութիւններն, որ սկզբում բարի եւ չար ոյժերի կռիւն էին արտայատում, ժամանակի ընթացքում հեշտիւ կարող էին ժողովրդի սիրելիների վերայ անցնել: Այսպիսով եւ այս միջադէպը միանգամայն օտար սերմ է մեր բուն դիւցազնական աւանդութեանց շարքում:

Դաւթի աւանդութեանց ծագումը. հերոսի բուն հայրենիքն, անձնաւորութիւնն եւ անունն. նորա բարոյական տիպարը:

չայ դիւցազնական վէպը իսկապէս հանդէս է գալիս Դաւիթ Սասունցու աւանդութիւններում, որոնցում տպաւորւել է հայ ժո-

ղովզդի պատմական վիճակն Արաբացւոց ար-
շաւանքի ժամանակ, խորը դրոշմել այն դա-
րաւոր ազգային կռիւր, որ ի վերջոյ ի գահ
բարձրացրեց Բագրատունեաց հարստութիւնն
(885 թ.): Այս անցքերը, որ ժողովրդի աշ-
քում քրիստոնէութեան անհաւատների վերայ
տարած յազթանակն էին նշանակում, պէտք է
անջնջելի ապրէին նորա յիշողութեան մէջ, շար-
ժէին նորա երեւակայութիւնն, գործունէութեան
հրաւիրէին նորա ստեղծական ոգին: Թէ՛ կուր
առանձին միջադէպերը եւ թէ՛ ինքեանք գործող
անձինք հարկաւ կարող էին ժամանակի ընթաց-
քում խառնել, շփոթել միմեանց հետ, բայց
այն պատմական ծիլը, որից ծաղկել է հայ դիւ-
ցազնական վէպը, միանգամայն պարզ պահպանել
է նորանում իւր բնաւորութիւնն եւ բարձր
նշանակութիւնն:

Արաբացիք Հայաստան մտան 638 թ.,
գրեթէ ոչ մի խոչնդոտի չհանդիպելով այնտեղ:
Արշակունեաց հարստութեան անկումից յետոյ
(428) Հայաստանը ծառայութեան էր մտած
մասամբ Յունաց, մասամբ Պարսից, թէպէտ եւ
երկիրը որոշ չափով պահպանած էր իւր ան-
կախութիւնը նախարարների իշխանութեան տակ:
Նորեկները գտան երկիրը աւելի հւս թուլացած
իշխանների փոխադարձ թշնամութեամբ եւ երկ-
պառակութեամբ. արդէն 640 թ. Արաբացիք
հասնում են մինչեւ Արարատեան գաւառը,
աւերում Գուին քաղաքը եւ 35.000 բնակիչ
գերի տանում Գամասկոս: Միակ օգնութիւնն,

որի վերայ Հայերը յոյս ունէին, Բիւզանդիոն էր, բայց սա ինքն հազիւ կարողանում էր իւր սահմանները մահամետականաց հրոսակների դէմ պաշտպանել. Հերակլ կայսրը արդէն ստիպւած եղաւ հրաժարուել Պաղեստինից, կոչելով այնտեղից յունական զօրքերը. ապա ինքն մայրաքաղաքը պաշարեցաւ 668 թ. եւ կրկին աւելի եւս սաստիկ 717 թ.: Առաւելութիւնը յայտնապէս իսլամի կողմն էր, որի յաղթող սրի տակ կարճ միջոցում իւր գլուխը խոնարհեց ամբողջ գոռող Արեւելքը:

Նոր կրօնը պահանջում էր իրան տարածել սրով եւ հրով. այստեղ լիովին ցոյց տւեց իրան արեւելեան բարբարոսների իշխանութիւնը յաղթածների վերայ. մեր միջնադարեան պատմագրերի տեղեկութիւններն լի են սոսկալի հաւածանաց նկարագրութիւններով, որ յարուցանում էին երկրում ամիրապետի հաւատարիմ ծառաները. սոքա իրանց բոլոր ճիգը թափում էին նորա վերայ, որ տեղական իշխաններին մէկ մէկ որսալ կարողանան եւ արդէն իրանց պետի դրանը մերթ խոստումներով եւ մերթ սպառնալիքով ստիպեն նոցա ընդունել իսլամ: Չինայեցաւ նոյն իսկ հոգեւորականութիւնն, որ՝ հակառակ աշխարհական իշխանաց՝ մարտիրոսական մահը գերադասում էր ոգու ամօթալի ստրկութեանն. եկեղեցիները իրանց վարդարանքից մերկացան, խաչերը գմբէթներից վերցնել տւին, սուրբ անօթները վաճառւեցին. քահանաներին հրամայւած էր մօրուսները գերծել եւ ի նշան

ստրկութեան կապարեայ կնիքներ կրել պարանոցի վերայ:

Արարացոց ոստիկանների միւս հոգսը նորանումն էր, որ ըստ հնարաւորութեան հարուստ հարկ ուղարկեն իրանց պետերին նոցա ողորմած ուշադրութեանն արժանանալու համար. քայքայւած երկիրը շատ անգամ անկարող էր լինում տանել այս ծանր բեռը, եւ մերթ այստեղ, մերթ այնտեղ ծագում էին ապստամբութիւններ, որ արեան հեղեղատով էին ճնշուում:

Այս անհաւասար կռիւը մանաւանդ սուր կերպարանք ստացաւ Վասպուրականում եւ Տուրուբերանում, որտեղ թ. դարում տեղական իշխաններն արիաբար շարունակում էին իրանց իրաւունքները պաշտպանել եւ յի անսոհի տեղերում: 848 թ. այստեղ է գալիս Զաֆար ալ-Մուտափակիլ (յԱստուած յուսացող 847 — 861) ամիրապետի անունից մի ոմն Ապուսէթ զօրքի մեծ բազմութեամբ հարկ առնելու պատրուակով, բայց յայտնապէս դիտաւորութիւն ունենալով այստեղ հաստատել իւր իշխանութիւնն: Ստանալով իւր հարկն եւ տեսնելով Աշոտ Արծրունու եւ Բագրատ Բագրատունու իշխանաց բարեկամութիւնն, Ապուսէթ չվստահացաւ բացարձակ գործել, այլ վերադարձաւ Բաղդադ, յանձնելով իւր իշխանութիւնը Մուսէին (850 թ.). սորանից դեռ առաջ նորա հրամանով Ալայ (կամ Ովայ) հազարապետը մտաւ Վասպուրական եւ սկսեց աւերել երկիրը. ի զուր Վասպուրականի տէր Աշոտ Արծրունին

յորդորում էր նորան առնել իւր հարկը եւ հեռանալ երկրից. տեսնելով Ալայի յամառութիւնը, նա յարձակեցաւ վերան եւ կոտորեց նորա զօրքը. ազատեցաւ միայն առաջնորդը քչերով: Հետեւեալ ընդհարումն Արարացոց հետ տեղի ունեցաւ Աղձնիքում (այս գաւառին էր պատկանում Սասունը). Մուսէն յանկարծակի մտնում է Տարօն, Բագրատ Բագրատունու երկիրը, մտածելով վերջնական հարւած հասցնել անհնազանդ բնակիչներին. Աշոտ, ստանալով այս նոր գոյժը Բագարատից, շտապում է նորան օգնութեան, եւ միացած հայ զօրքերը չարաչար սրի են մատնում թշնամու գունդը: Արաբացիք մի առ ժամանակ արտաքսւեցին երկրից, բայց թուլասիրտ իշխաններից ոմանք, երկնչելով խալիֆի վրէժից, շտապեցին բոլոր մեղաւորութիւնն Աշոտի վերայ բառնալ. նոցանից մէկը, Վասակ Արծրունին, երկիւղ կրելով իւր գանձերի համար, որ իւր տան գետնափորում էր թագցրած, անձամբ եկաւ քաֆարի մօտ եւ ուրացութեամբ փրկեց իւր կեանքը եւ գոյքը¹: Ջայրացած խալիֆը նոր զօրք ուղարկեց Իւսուֆի (Ապուսէթի որդու) առաջնորդութեամբ, հրամայելով նորան բռնել Աշոտին եւ կապանքների մէջ բերել նորան իւր մօտ: Իւսուֆ, ըստ օրինակի իւր նախորդաց, սկսեց ապատակել երկիրը. բայց տեսնելով, որ իշխանները դուրս չեն գալիս իրանց ամրոցներից, դի-

1 Թովմաս Արծրունի, Դպր. երկ. ԳԼ. Զ, էջ 113:

մեջ խորամանկութեան, բարեկամական դիմակի տակ հրաւիրելով իւր մօտ Բագրատ Բագրատունուն՝ նորան իւր իշխանութիւնն յանձնելու պատրուակով. ամենեւին կասկած չտանելով դարանի մասին՝ Տարօնի իշխանը շտապեց խլաթ, որտեղ Իւսուֆ նորան ձերբակալեց եւ երկաթեայ կապանքների մէջ ուղարկեց Բաղդադ, իսկ ինքն միւս պատանդների հետ գնաց Մուշ ձմերելու: Այն ժամանակ Խութի լեռնականք, տեսնելով, որ իրանց իշխանը գերւած է, գարնան սկզբին վայր իջան իրանց լեռներից Յովնանի առաջնորդութեամբ, շրջապատեցին քաղաքը եւ կոտորեցին այնտեղ նստած արաբական հրոսակները. Իւսուֆ փախչում պահւում է Փրկչի եկեղեցու գմբէթի մէջ, բայց նորան գտնում են այնտեղ եւ աշտէով շամփուրում. «Եւ ես աչօք իմովք տեսի՛ զայրն զայն, որ հարեալն էր գնա, եւ ի նմանէ ստուգեցի վասն նորա», աւելացնում է մեր պատմագիրը¹:

Այսպիսի յանդուգն դատաստանն իւր ծառայի հետ հարկաւ չէր կարող ներել ուղղափառաց պետը, եւ հազիւ նորա ականջին հասաւ Արաբացոց լեռնականներից պարտութեան լուրը, ինչպէսնա հրամայեց զօրք գումարել իւր ընդարձակ տէրութեան բոլոր մասերից եւ այս ահաւոր բազմութեան հեղեղատը ուղղեց Հայաստանի վերայ (853 թ.). զօրքի հրամանատար նշանակեցաւ Զաֆարի ամենամօտ սիրելին՝ Ղարայ

¹ Նոյնտեղ, ԳԼ. Է, էջ 120:

Բուղայ - էս - Շարապի, որին է պարտական
 Հայաստանը իւր պատմութեան ամենաարիւնալի
 էջերով: Կարճ միջոցում բոլոր հայ գաւառները
 հեղեղեցան արաբական հրոսակներից, որոնք
 հասան մինչեւ Տփղիս եւ առան քաղաքը առանց
 կուրի: Աշոտ Արծրունին, վտանգի մտենալը
 տեսնելով, ամենալաւը համարեց փակել իւր
 Դղեակ ամրոցում, բայց, դաւաճանւած իշխան-
 ներից, ինքնակամ անձնատուր եղաւ Բուղային:
 Արաբական զորապետը ուղարկեց գերի հայ իշ-
 խաններին ջաֆարին, որ հրամայեց նոցա բանտ
 դնել: Աշոտին հետեւեց նորա եղբայրը՝ քաջարի
 Գուրգէնը, որին միայն դաւով կարողացաւ բռնել
 թշնամին: Ընդհանուր վիճակից ազատ մնաց մի-
 այն Բագրատ Բագրատունին, առ երեսս ընդու-
 նելով իսլամ, եւ վասակ Արծրունին, որ դեռ
 սորանից առաջ ուրացած էր իւր հայրերի հաւ-
 ատը: Մարտիրոսական պսակը չյապաղեց զար-
 դարել քաջաց քաջի՝ լեռնական Յովնանի գլուխը,
 որ չարաչար մահաւմբ խալիֆի դրանը անմա-
 հացրեց իւր անունը ժողովրդի մէջ:

Այս ընդհանուր սուգի ժամանակ
 հանդէս եկաւ մի նոր անձնաւորութիւն, որ
 կրկին բարձրացրեց ժողովրդի վհատած ոգին եւ
 սարսափ տարածեց Արաբացոց վերայ. դա Գուր-
 գէնն էր, Ապուպելճ Արծրունու որդին: Մի
 շարք փայլուն յաղթութիւններով նա մաքրեց
 երկիրը թշնամուց եւ այնպիսի հռչակ ստացաւ,
 որ ըստ մեր պատմագրի ինքն Բուղան ուղարկեց
 նորան ի պարգեւ՝ նորա քաջութեան համար՝

«Սուսեր իշխանական ընդ մէջ արկեալ եւ գօտի արիական շքապատեալ զմիջաւ, քուքք (մարակ) խիզախողք եւ երիվար բարձրավիզ, ոտնատորոսի խրոխտալիբ, յարմարական առ ընթացս պատերազմականս: Եւ կացոյց զնա իշխան յիւրում հաւատարիմ տեղւոջ...:»¹ շերոսի բարձր համբաւը գերեց Անձաւացեաց տիկնոջ Հեղինէի սիրաւը, որը իւր ամուսնու մահից յետ, ըստ օրինակի ժողովրդական վէպի հերոսուհու, յայտնում է իւր սէրը քաջին. «Եթէ հաճոյ թուիցին քեզ կնութեան եւ կամիցիս քեզ զտիրելն Անձաւացեաց, գրում է նա նորան, մի վեհերեալ յապաղելով դանտաղկոտ լինիր եւ վերջանար զփութալն:»² Գուրգէն շտապեց տիկնոջ կոչին եւ տիրեց նորա երկրին: Ամբողջ վասպուրականը մի առ ժամանակ մնում է նորա ձեռքի տակ մինչեւ հայ իշխանաց վերադարձը գերութիւնից (862թ.): Երկիրը վերջապէս խաղաղացաւ երկար յուզմունքներէից յետոյ, երբ 885ին Անիում թագաւոր օճեցաւ իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունին, որին ինքն Ահմեդ ալ - Մուտամիդ խալիֆը (870—892) պարգեւեց արքայական թագ եւ հանդերձ:

Ահաւասիկ այն պատմական հողը, որի վերայ են աճել Գաւթի աւանդութիւններն: Խառն ի խուռն անցքերը, որ կատաղի փոթորկի նման Հայոց երկրի վերայով անցան, պէտք է

¹ Նոյնտեղ դպր. Գ. ԳԼ. ԺԳ, էջ 198:

² Նոյնտեղ ԳԼ. ԺԵ, էջ 209:

ամբողջ սերնդների յիշողութեան մէջ վառ մնային: Երկու եւ կէս դար տեւող կռիւը միանգամայն ազգային էր, այսինքն՝ ոչ միայն քաղաքական, այլ եւ կրօնական, եւ այս հանգամանքն ժողովուրդն առաւելապէս շեշտում է իւր տեսած - ապրած օրերի յիշատակարանում. նորա հերոսը գործում է իւր շահատակութիւններն «խաչ պատրազի» զօրութեամբ, որ միշտ կրում է աջ թեւի վերայ. «անհաւատներից», աւերած Ս. Աստուածածնայ վանքը նա նորոգում է մի քանի անգամ: Սասունի գիւցազանց բանակին համապատասխանում է հարաւային իշխանաց խումբը, որոնց առջեւ շատ անգամ թիկունք էին դարձրած արաբական հրոսակները: Վէպիս մի քանի հերոսներին դժար չէ մեզ յայտնի պատմական անձնաւորութիւններում ճանաչել. Յուան Վէգոն, որ թշնամուն տեսնելիս հրամայում է փակել քաղաքի դռները եւ ինքն փախչում տան մէջ պահուում (որի համար եւ ստացել է իւր մականունն), հաւատորաց Վասակ Արծրունու կատարեալ տիպարն է, որ հարկաւ ատելի պէտք է լինէր ժողովրդի մէջ: Ինքն մեր պատմագիրը չէ թագցնում իւր գարշանքը դէպի այս դաւաճան իշխանն՝ «...Եւ զի մի երկայնեալ որ ինչ վասն սորա (Վասակայ) ապիրատ եւ ինքնակամ եւ անզիղջ եւ անխիղճ առանց պատկառանաց մուրուրութիւն սորա լի անամութեամբ՝ ի բաց դիցուք զսաի միջոց յիշատակին խարարացն...»: ¹

¹ ԳԼ. Զ, էջ 158:

Հակառակ սորան լեռնացի Յովնանը, որ
 բնաջինջ էր արել արաբական հրոսակը եւ
 դորա համար մարտիրոսական մահով նահա-
 տակել խալիֆի դրանը, պէտք է ժողովրդի
 սիրելին դառնար¹. Նորա յիշատակը դիւրին է
 վէպիս Ձենով Յովանի անձնաւորութեան մէջ
 պտրել, որ շատ զօրոյցներում աջակցում է իւր
 “եղբորորդի” Դաւթին կոտորել թշնամուն: Թէ
 ժողովուրդը կամեցել է նորան արիւնակից շինել
 գլխաւոր հերոսի հետ՝ դա շատ բնական է.
 Սասունի քաջերը կազմում են մի ազգաբնակչութիւն:
 Բայց ինչպէս դեռ կը տեսնենք, այստեղ այլ
 եւս հիմք կարող էր լինել ազգակցութեան հա-
 մար: Սասունի հերոսներից ոմանք գուցէ թագ-
 ցնում են իրանց մականւանց տակ պատմական
 անձինք, որոնք ըստ իրանց բարոյական եւ մար-
 մնական յատկութեանց ժողովրդից այլ այլ
 անուններով են մկրտւած: “Շուռ” մականունն,
 որ կրում է այս ամբողջ սերունդն, բնորոշում է
 ոչ միայն երկրի պատերազմասէր իշխաններին,
 այլ առաւել եւս բնակիչներին, որ մինչեւ մեր
 օրերը պահպանել են իրանց յամառ բնաւորու-
 թիւնն եւ ազատ, կտրիճ ոգին, միացած յաղ-
 թանդամ արտաքին տեսքի հետ:

Բայց նոցանից ոչ մէկում այն աստիճան
 չէ տպաւորել ժամանակն եւ ժողովրդի ոգին,

¹ “Եր ընդ գերեալսն ի լեռնէն խալիֆայ Յովնան
 անունն. սա այն է, որ մինչ ելանելն Բուխայի ի սկզբանն
 մտանելոյ նորա ի Հայս՝ եկաց ընդդէմ նորա բնակչօք լե-
 րինն եւ հարուածս մեծամեծս հասոյց ի վերայ զըրացն
 արքունի. . .” ԳԼ. ԺԱ. էջ 188:

ինչպէս Դաւթի անձնաւորութեան մէջ. նա երկիրը թէ, մեծահոգի, անշահասէր, արդար, նեղեալների պաշտպան՝ յատկութիւններ, որ ժողովրդի աչքում ամենաբարձր գնահատութիւնն ունեն: Նորա վերայ է կենդրոնացած վէպիս բոլոր գործողութիւնն, նա է սկսում եւ վերջացնում «անհաւատ», Մսրամելքի հետ կոխը: Աշոտ Արծրունու նման նա երբեք անգամ արտաքսում է երկրից հարկահասն կուզբաղինին (որ հաւանորէն ծաղրանուն է կոչ == սապատող եւ արար. ۵۰۶ բաղին == դարբար բառերից կազմւած) եւ սպանում նորա մարդկանց: Մսրամելքի մահը, որ ընկնում է հերոսի ձեռքից, պէտք է ժողովրդին յիշեցնէին այն ուրախալի օրը, երբ անգութ Իւսուֆը շամփրեցաւ Խութի լեռնականներից:

Նմանապէս Դաւթի վերայ կարող էին անցնել Գուրգէն Արծրունու մի քանի շահատակութիւնները, որ իրօք արժանի նիւթ էին մատակարարում ժողովրդական վէպի համար: Երկու հերոսների կենաց մի քանի մանրամասնութիւնները մեզ հիմք են տալիս նոցա անձնաւորութիւններն ձուլելու.

ա. Դաւիթ ինչ ինչ ականդութիւններում «Պլեճկերի տղայ», է կոչւում, որ նմանութիւն է բերում Գուրգէնի հօր «Ապու-պելճ», անաւն:¹

բ. Գուրգէնի ամուսնութիւնն Անձաւացեաց տիկնոջ հետ իւր սիրահարական մանրա-

¹ Գուրգէն որդի Ապուպելճի վասպուրական իւրանի, ԳԼ. ԺԳ, էջ 194:

մանութեամբ՝ մօտ յիշեցնում Դաւթի եւ խանդութ խաթունի պսակը:

գ. Արաբական զօրապետից Գուրգէնին պարգեւած զէնքերը բառացի համապատասխանում են Դաւթի հայրական «Թուր կէծակին, ոսկի քեամարին եւ քուռկիկ ջալագին»:

Գուրգէն Արծրունու հերոսագործութիւնները գուցէ դեռ նորա կենաց ժամանակ կազմում էին ժողովրդական երգերի նիւթ, որոնց մէջ է պտրելու Դաւթի աւանդութեանց սկզբնական սերմը: Բնականաբար Գուրգէն-Դաւթի վերայ ժամանակի ընթացքում կարող էին եւ Աշոտ Արծրունու, անգամ խութեցի Յովնանի շահատակութիւններն կուտակել. այս տեսակէտից Դաւթի անձնաւորութիւնն հաստատուած է պէտք է համարել, որի մէջ է մարմնացել սրբազան կուի գաղափարը յանուն հոգեւոր եւ մարմնաւոր ազատութեան:

Այսպիսի մի հռչակաւոր հերոս, որ հարըստահարւածների պաշտպան է հանդիսանում եւ սրի մի հարւածով գետին տապալում հսկայ Մարամելիքին, ժողովրդին իսկապէս Դաւթի պէտք է թւար, որ սպանում է սոսկալի Գողիաթին: Համեմատութիւնն շատ հրապուրիչ էր, եւ այս անունն ժողովուրդը ընդ միշտ իւր սիրելի դիւցազնին է յատկացրել: Բայց նա միեւնոյն ժամանակ լաւ յիշում էր, որ Աստուածաշնչի Դաւիթը, նախ քան թագաւոր օծւելն, իւր հօր հօտն էր արածում եւ զանազան գազանների հետ մենամարտում:

“Եւ Դաւիթ գնացեալ (ընդ եղբարս իւր) դարձաւ ի Սաւուղայ արածել զոչխարս հօր իւրոյ ի Բեթղաշէմ...”

“Եւ ասէ Դաւիթ ցՍաւուղ. Արածէր ծառայ քո զխաշինս հօր իւրոյ, եւ յորժամ գայր առիւծ կամ արջ եւ առնոյր ոչխար ի հօտէ անտի, ելանէի զհետ նորա եւ հարկանէի զնա, կորզէի ի բերանոյ նորա. եւ եթէ յառնէր ի վերայ իմ, ունէի զփողից նորա եւ հարկանէի եւ սպանանէի զնա:”¹

Այս միջադէպը հայ ժողովուրդը վերին աստիճանի հետաքրքիր կերպով է մշակել. արդարացնելու համար “Ծուռ” անունն, որ նա իւր հերոսին է տալիս, նա ստիպում է երիտասարդ հովիւին բերել հօտի հետ խառնել առիւծներ, արջեր եւ այլ գազաններ, որոնք հնազանդ են նորա գաւազանին: Նմանապէս դեւերի եւ աւազակների հետ կռիւր նոյն աղբիւրին է վերագրելու:

Ըստ երեւութին, նոյն հոդի վերայ է հաստատուել Դաւթի եւ Չէնով Յովանի ազգակցութիւնն. շին Կտակարանի տեղեկութիւնն արքայորդի Յովնանի սիրոյ մասին առ Դաւիթ (“Եւ ոգի Յովնաթանու կապեցաւ ընդ ոգւոյն Դաւթի, եւ սիրեաց զնա Յովնաթան ըստ անձին իւրում”, Թագ. Ա. գլ. Ժբ. 1) եւ վերջինիս ազգականանալն նորա հետ արդէն բաւական հիմք են տւել ժողովրդին մեր վէպի երկու հերոսին եւս միմեանց արիւնակից ճանաչելու:

¹ Թագ. Ա. գլ. ԺԷ. 15, 34, 35:

Բայց մեր ժողովրդական Յովանն « ձենով » է կոչուում, առասպելական մթին մեկնութիւններն հազիւ թէ իրաւամբ այստեղ իրանց տեղ գտնել կարողանային. այս տարօրինակ յատկութիւնն բնական է վերագրել լեռնականաց, որոնք յաճախ ստիպւած են լինում հեռաւոր տարածութեան վերայ միմեանց հետ խօսելու եւ որոնց ձայնին բովելին « իբրեւ ի վիմաց ինչ արձագան լինելոյ կարծիս բերէ » . . .¹ : Չափազանցութիւններն անխուսափելի են, երբ պատմական զրոյցն՝ զարգանալով՝ հետզհետէ վիպական բնաւորութիւն է ստանում :

Հերոսի մենամարտն իւր նշանածի հետ ծանօթ նիւթ է եւ ուսաց ժողովրդական վէպին : Գունայ (Գանուբ) դիւցազնն գնում է Վիտաւացոց թագաւորի մօտ՝ նորա դստեր ձեռքը իշխան Վլադիմիրի համար ուզելու : Ստանալով հօր համաձայնութիւնն, նա հարսի հետ վերադառնում է Այլեւ. ճանապարհին նոցա յետեւից է հասնում մի անծանօթ կտրիձ, որի հետ Գունայ կռի է բռնւում եւ ձիուց գետին գլորում. արդէն նա պատրաստ է մահացու հարւածն իջնցնել, երբ յանկարծ դուրս են ցատկում զգեստի տակից մի զոյգ « սպիտակ ծրծեր », եւ հերոսը իսկոյն ճանաչում է հարսի քրոջն, որի հետ նա պսակւում է : — Գերմանական վէպի դիւցազնուհին, արքայադուստր Բրիւնհիլտան, որի սէրն է գրաւում Սիգֆրիդ՝ անցնելով հրավառ պատնէշից, նմանապէս պատկանում է այս

¹ Յես մեր « Յառաջաբանն » :

կորիճ կանացի տիպարին, որ յաճախ հանդէս է գալիս արեւելեան զոյցներում:

Այստեղ հետաքրքրագոյնն այն է, որ Յունաց Յովհաննէս Չմեշկիկ կայսրն (969—976) իրրեւ կինարմատ է հանդէս գալիս, շարունակելով կրել իւր «սուլթան» տիտղոսն: Թէ կայսեր անունն ժողովրդականութիւն էր վայելում Արեւելքում՝ վերագրելու է թէ՛ նորա ծննդատեղին (Հայաստանում)՝ եւ թէ՛ նորա աւրաբական արշաւանքին, որ փառաւոր յաղթութեամբ պսակեցաւ, ըստ վկայութեան Մատթէոս Ուռհայեցու՝ Չմեշկիկ անցնում է Տարօնի միջով եւ իջեւանում Մուշ քաղաքում, որտեղ «սիրոյ ուխտ» հաստատելով Հայերի հետ՝ Աշոտ թագաւորից օգուծիւն է ստանում¹: Բայց Չմեշկիկ մեր ժողովրդական վէպում Գաւթի «նշանածն» է կոչւում, որին հերոսը դաւաճանում է. այս տարօրինակ կերպարանափոխութիւնն հիմնած պէտք է լինի այն աւանդութեան վերայ, որ կայսեր մասին պտղտում էր Արեւելքում, ըստ նոյն պատմագրի՝ Չմեշկիկ գալիս պաշարում է Ամիդ (Տիգրանակերտ) քաղաքը. «իսկ տէրն Ամթայ քաղաքին կին էր, որ էր քոյր Համոնոյ ամիրային Տաճկաց: Եւ յառաջ ժամանակաց թագաւորն խառնակեալ էր ընդ նմա մեղօք, եւ վասն այնորիկ չարար հնարս առնելոյ զքաղաքն Ամիթ . . . եւ թողեալ զԱմիթ վասն կնոջն իւր. եւ վասն զի Չմեշկիկ ի գաւառէն

¹ Պատմութիւն Մատթէոսի Ուռհայեցւոյ. Երուսաղէմ, 1869, էջ 21:

Խողնայ էր, ի տեղւոյն, որ այժմ կոչի Չմշկածագք, եւ կինն ի նմին սահմանացն էր»¹ Իւր հերոսի մահն հիմնաւորելու համար, որ ընկնում է իւր դաւաճանութեան համար Չմշկիկ Սուլթանի ձեռքից, ժողովուրդն անգիտակցաբար փոխադրել է վերոյիշեալ աւանդութիւնն Գաւթի վերայ, կայսեր անունն տալով նորա սիրուհուն:

Գութնավարի հետ միջադէպը տեղի ունի եւ ոռոսաց դիւցազնական վէպում. միայն այստեղ հերոսն ինքն գութնի տէրն է հանդիսանում: Ոչ իշխան Վոլգան եւ ոչ նորա կտրիճները չեն կարող գութանն հողից հանել. իսկ նորա տէրն մի ձեռքով է վերցընում նորան եւ դնում ճանապարհի մի կողմը: Ահնկիննատին հռովմէական պատգամաւորները գտնում են գութանն անձամբ քարշելիս, երբ գալիս են նորա մօտ՝ թշնամեաց դէմ նորան առաջնորդ ընտրելու:

Իրանի հերոսների մասին աւանդութիւնները դեռ հնումն պէտք է ծանօթ լինէին Հայերին. այս հանգամանքի վերայ գոնէ մատնացոյց է անում Խորենացու մի նկատողութիւնն, որով նա երիտասարդ իշխան Սահակ Բագրատունուն է դիմում. « եթէ կամիս, ստեմ եւ ես յաղաքս նորա (Տորքի)՝ անյաջ եւ փցուն, որպէս Պարսիկք վասն Ռոստոմայ Սագճրկի՝ հարեւր եւ քսան փղոց ոյժ ասեն ունել»² Պարսից հերոս-

¹ Նոյնտեղ, էջ 22—23:

² Խորենացի Գեղբք Բ. ԳԼ. Ը.:

ներից ոմանք, ինչպէս Ռուստամ, պէտք է հրապուրէին հայ ժողովրդի համակրանքն ոչ միայն իրանց մարմնական, այլ եւ բարոյական յատկութեանց շնորհիւ, պատրաստի օրինակ ծառայելով նորա նորագոյն սիրելիների համար: Հայ դիւցազնի վերայ անտարակոյս անցել են հռչակաւոր պարսից հերոսի մի քանի սովորութիւններն. նոքա երկունս եւս

- ա. շատակեր են,
- բ. սիրում են որսորդութիւն,
- գ. թշնամուն կէս են անում,
- դ. ծառն արմատից հանում եւ այլն.

Ռուստամի կենաց մի քանի միջադէպերը ժողովուրդն ուղղակի իւր վէպն է փոխադրել.

ա. Դաւիթ, Ռուստամի պէս, կոււի է բռնւում իւր որդու հետ:

բ. Երկու հերոսն էլ ընկնում են թշնամուց պատրաստած հորի մէջ. Ռուստամ այստեղ իւր վախճանն է գտնում¹, մինչդեռ Դաւիթ իւր «խաչ Պատրազի» զօրութեամբ կրկին դուրս գալիս լոյս աշխարհ:

Վերջապէս, երկու դիւցազն էլ ունեն իրանց իմաստուն նժոյգներն (Ռախշ, Զալալ), որոնք յաճախ զգուշացնում են իրանց տէրերին թշնամու դարանից:

Բայց ի նկատի առնելով իրանական վէպի լայն հռչակն, հեշտիւ կարելի է չափազանցութեան մէջ մտորել: Որչափ էլ զօրեղ լինի ազ-

¹ Տե՛ս իմ «Իրանի հերոսները հայ ժողովրդի մէջ»:

գերի փոխադարձ կուլտուրական ազդեցութիւնն, վերջինս, յայտնի պայմաններում, որոշ սահմաններից չէ անցնում. ամէն մի ազգ ունի իւր աշխարհայեցողութիւնն, իւր մտածելու եղանակն, իւր ստեղծող ոգին: Աերոյիշեալ պարսից ազդեցութիւնն ընդհանրապէս զգալի է միայն արտաքին մանրամասնութիւններում եւ կամ պատահական միջադէպերում, որ դարերէ ի վեր կուտակել են մեզանում: Չպէտք է մոռանալ, որ

«. Հայ դիւցազնական վէպն ըստ իւր եականութեան պարսկոս հողի վերայ է աճել եւ զարգացել.

բ. Սասունի քաջարի կռիւն եկեր թշնամիների հետ կազմում է այս աւանդութեանց գլխաւոր հանգոյցն եւ ամբողջացնում նոցա.

գ. Աերջապէս, վէպիս գլխաւոր հերոսն՝ Գաւիթ Սասունցին՝ միանգամայն տարբեր յատկութիւններով է հանդէս գալիս. նորա յամառ, «ծուռ» բնաւորութիւնն, բարեպաշտութիւնն, անձնուէր, կտրիճ ոգին պատկանում են այն ժողովրդական շրջանին, որի մէջ է ծնել նորա դիւցազնական տիպարն. նա երեւակայութեան արդիւնք չէ եւ ոչ էլ առասպելական հերոս, այլ իրական, կենդանի պատկեր, որ դիւցազանց շարքն է մտած: Նորա ամբողջ անձնաւորութիւնն այն աստիճան ձուլել է ժողովրդի հետ, որ ամենայն իրաւամբ նորան է պատկանում հայ ազգային հերոսի համբաւն:

Մ'հերի առասպելն:

Շատ աղքատ են մեր տեղեկութիւններն
 Հայոց հնագոյն առասպելաբանութեան մասին .
 ոչ միայն ժամանակն, այլ եւ եկեղեցու նախան-
 ձախնդիր պաշտօնեայք աշխատել են բնաջինջ
 առնել ժողովրդի մէջ հեթանոսութեան այս
 մնացորդն: Օրինակն մեր աչքի առջեւ է. մեր
 բարեպաշտ պատմագիրն չէ թագընում իւր
 ատելութիւնն դէպի հեթանոս «փծուն եւ ան-
 ճոռնի», աւանդութիւններն, այլ միայն իւր երի-
 տասարդ մեկենասի կամքն կատարելով, ակամայ
 յիշում է Բիւրասպ Աժդահակի առասպելն .
 «զորոց ատեմք զբանս եւ զգործս, եւ այնոցիկ
 մանաւանդ թէ լուրն զլսելիս մեր տաղտկացու-
 ցանէր, այսօր ձեռամբ իմով շարագրեմ զայնո-
 սիկ»,¹ ասում է Խորենացին, իբրեւ մի ծանր
 լուծ վերան առնելով: Սակայն ինքն ժողովուրդն
 հեռու էր այս տեսակէտից եւ ակորթելով
 ականջ էր դնում իւր գուսանաց երգերին:
 Մ. Խորենացու յիշած զրոյցներն ըստ մեծ մա-
 սին հատուկտոր են, անկապ եւ շատ անգամ
 մթութեամբ քողարկւած: Նոցանից եւ ոչ
 մէկում չենք գտնում մեր դիւցազնի անունն .
 սակայն պահպանւել է մի աւանդութիւն, որ
 մեզ համար մեծ հետաքրքրութիւն է ներկայ-
 ացընում: Արտաշէսի մահից յետ, որ ժողովրդից
 շատ սիրւած էր, թագաւորում է նորա որդի Ար-

¹ Մ. Խորենացի՝ «ի պարսից առասպելեաց» Ա. գրքի
 վերջում:

տաւազդը, այս առթիւ Գողթան գաւառի երգիչք դեռ խորենացու ժամանակ հետեւեալն էին աւանդում. « ի մահուանն Արտաշիսի բազում կոտորածք լինէին ըստ օրինի հեթանոսաց, դժուարի, ասեն, Արտաւազդ՝ ասելով ցհայրն. Մինչ դու գնացեր, եւ զերկիրս ամենայն ընդ քեզ տարար, ես աւերակացս որպէս թագաւորեմ: Ասան որոյ անիծեալ զնա Արտաշիսի՝ ասաց այսպէս. եթէ դու յորս հեծցիս յազատ ի վեր ի Մասիս, գքեզ կալցին քաջք, տարցին յազատ ի վեր ի Մասիս, անդ կացցես, եւ զլոյս մի տեսցես: »

Հօր անէծքն ճշդութեամբ կատարւում է. մեր պատմագիրն ապա շարունակում է.

« Զրուցեն զսմանէ եւ պառաւունք, եթէ արգելեալ կայ (Արտաւազդ) յայլի միում՝ կապեալ երկաթի շղթայիւք, եւ երկու շունք հանապազ կրծելով զշղթայսն, ջանայ ելանել եւ առնել վախճան աշխարհի, այլ ի ձայնէ կռանարկութեան դարբնաց զօրանան, ասեն, կապանքն: Ասան որոյ եւ առ մերով իսկ ժամանակաւ՝ բազումք ի դարբնաց, զհետ երթալով առասպելին, յաւուր միաշարթւոյ երիցս կամ չորիցս բախեն զսալն, զի զօրասցին, ասեն, շղթայքն Արտաւազդայ »¹:

1 Մ. խորենացի, Գիրք Բ. ԳԼ. ԿԼ.։ Հմմտ. եւս Եզնիկ Կողբացի՝ «... ոմն Արտաւազդ անուն արգելեալ էցէ դիւաց, որ ցայժմ կենդանի կայ, եւ նա ելանելոց է եւ ունելոց զաշխարհս... » («Ընդգեմ աղանդոց» Ա. Իե)։ Ուշադրութեան արժանի է, որ այստեղ Արտաւազդ ոչ թէ թագաւոր, այլ լոկ ա՛ն է կոչւում. ենթադրելու է, որ Եզնիկ ի նկատի է ունեցել մեզ յայտնի աւանդութեան ասորբեր հիւսւածք։

ՄՏՆԵՐԻ ԵՆ ԱՐՄԱՆԱԳՂԻ ԱՆՆՈՒԹԵԱՆՅ
 ամենաթեթեւ համեմատութիւնն անգամ վկայ-
 ում է յօգուտ նոցա նմանութեան. եւ իրօք,
 երկու դիւցազն եւս

ա. անզաւակ են,

բ. իրանց հայրերից անիծւած,

գ. գանգատում են իրանց վիճակի մասին
 հայրերի մահից յետ եւ պատասխան ստանում
 նոցա գերեզմանից,

դ. անհետանում որսորդութեան ժա-
 մանակ եւ

ե. փակուում այրի մէջ, որտեղ մնում են
 մինչեւ ցայսօր:

Ըստ Խորենացու՝ «վիշապազունք գողացան
 զմանուկն Արտաւազդ եւ դեւ փոխանակ եղին»,
 ՄՏՆԵՐԻ մեծ մայրը փակուում է նորան «7 դուան
 յետեւը», որ խորտակուում է մանուկ դիւցազնն
 եւ դուրս գալիս լոյս աշխարհ:

Անտարակոյս մենք գործ ունենք այստեղ
 բարեխաղան առասպելի հետ, որ հնումն ազգէ
 ազգ էր թափառում. ամառն անցնելուց յետ,
 երբ երկրիս կանաչ զարդարանքն չբրանում
 մեռնում է (Արտաշէս, Գաւիթ), կենսատու ա-
 րեւն (Արտաւազդ, ՄՏՆԵՐ) թագնւում է մուկ
 ամպերի թանձր շերտերի տակ, որպէս զի ժա-
 մանակը լրանալիս կրկին իւր երեսն ցոյց տայ:
 Հերոսի նոյն իսկ անունն ճշտում է այս ենթա-
 դրութիւնն. հին Պարսից լուսաբեր աստ-
 ւածը Մ Ի Թ Ր ա էր կոչուում, որ հաւա-
 նօրէն եւ հայ չաստուծոց տաճարն է մտել:

(Հմնտ. Աքեմենեան Արտաշէս Բ.ի արձանագրութիւնն Համադանում. «Աուրամազդա, Անահիտա եւ Միթրա թող ինձ փրկեն չարից...)

Ռուսաց ժողովուրդն այս առասպելն հետեւեալ կերպով է աւանդում. Ավեստագոր դիւցազնն, որին «հողը այլ եւս չէ պահում», Մհերի նման, ճանապարհին պատահում է մի դագաղի: Մտնելով նորա մէջ, նա՝ չնայած իւր բոլոր ջանքին՝ այլ եւս չէ կարողանում այնտեղից դուրս գալ. նորա ուղեկից դիւցազն իլեայի սրի ամէն մի հարածից դագաղի երկաթներն միայն կրկնապատկում են. այն ժամանակ Ավեստագոր խնդրում է իլեային թողնել նորան այնտեղ եւ փչելով նորան է աւանդում իւր դիւցազնական ոյժն:

Միթրան առաջին անգամ յիշուում է Աւեդայում եւ Ավեստայում,¹ բայց ոչ իբրեւ արեւ, լուսին կամ միջորակ, այլ իբրեւ լոյս, երկնից

1 Աեդան («գիտելք») Հնդիկների ամենահին կրօնական յիշատակարանն է, ինչպէս հին Ատակարանը Հրէից. բաղկացած է 4 մասերից՝ Ռիգ (երգ) — Սամա (շարական) — Եաջուր (աղօթք) եւ Աթարվա — (կախարդական խօսք) կամ Բրահմայ վեդայից:

Ավեստան բուն իրանական աշխարհայեցողութեան գրաւոր աղբիւրն է, որ նմանապէս բաժանւած է 4 մասերի՝ ա. Եասնա (աղօթք) բ. Արայերեդ (նոյնը) գ. Անդիդադ (կրօնական եւ հասարակական կեանքին վերաբերեալ օրէնսդրութիւններ գ. Խորդա (փոքր) Ավեստա, որ պարունակում է իւր մէջ փառաբանական երգեր Միթրային, Անահիտին եւ այլ աստուծոց ն. իրած: Ամբողջ Ավեստայից մեզ հասել է միայն մի հատուած, պահպանելն թարգմանութեամբ, մինչդեռ մեծ մասը կորսուած է Յունաց եւ Պարթեւաց տիրապետութեան ժամանակ:

Տետ անբաժան, որ մի կողմից Վառունայ (ὄθρανός), միևսից՝ Ահուրայ է կոչուում. «Տսկելով առանց քնի, նա պահպանում է Մազդայի արարածը դեւերի չարեաց դէմ» (Ավեստայ, Ժեաշտ): Իբրեւ լուսատու զօրութիւն, Տետեւաբարնա պէտք է լինէր եւս արտիստիստ եւ Կնդրանիստ (𐬨𐬀) աղբիւր. Միթրան «տալիս է աճումն, տալիս է առատութիւն, տալիս է խաշինք, տալիս է ժառանգութիւն եւ կեանք» (նոյնտեղ): Բայց նա ոչ միայն մարմնաւոր բարիքների, այլ եւ հոգեւոր յատկութեանց պարգեւատու էր. Թագաւորաց եւ պատերազմողների հովանաւոր՝ նա իրան ընկերակից ունէր Վերիթրագնա (այլապէս՝ Արտագնէս, յաղթութիւն), մեր Վահագն ասուածը, իբրեւ ճշմարտութեան պաշտպան՝ Սրառչային: Արամազդի եւ Ահրիմանի՝ բարի եւ չար դից մէջ նա ունէր իւր որոշ ասուածային տեղը. Թէպէտեւ արարած Արամազդի, սակայն նա սերտ միացած էր նորա Տետ այնպէս, ինչպէս լոյսը երկնակամարի Տետ: «Ես ստեղծեցի Միթրային, որպէս զի նորան այնչափ բարձր պաշտեն, այնչափ մեծարեն, ինչպէս Ահուրամազդայիս, ինձ ինքնիստ ասում է Իրանի ծայրագոյն ասուածը Զրադաշտին (Միհր եաշտ I):¹

Տարւայ 7^ր ամիսը եւ ամէն մի ամիսի 16^ր օրը նւիրւած էր Միթրայի պաշտամունքի

¹ Franz Cumont, „Les Mystères de Mithra“ Paris, 1902. p. 8. Գիրքս նոր է լոյս տեսած եւ պարունակում է իւր մէջ ճոխ եւ Թարմ նիւթ Միթրայի պաշտամունքի պարտիստիստ վերաբերեալ:

արարողութեանն. ըստ Կտեսիասի՝ Թագաւորն ինքն ի պատիւ նորա կատարում էր հեղման խորհուրդը եւ կաքաւում սրբազան պարեր: Ամբողջ առաջաւոր Ասիայում մի ժամանակ իշխում էր Միթրականա կոչած պաշտամունքն, որի ազդեցութիւնն նկատելի է նոյն իսկ հեթանոս Հայերի մէջ. հայ օրացոյցի Մեհէկանն անշուշտ «Միթրականի», աղաւաղումն է:

Միթրան բաւական ուշ է մտել արեւմտեան ազգերի գից տաճարը, իսկ հելլենական աշխարհին նա միշտ մնացել է օտար: Ամենահին տեղեկութիւնը նորա մասին քաղում ենք Պլուտարքից, որ հետեւեալն է ականդում Սիկիլիական ծովային աւազակների մասին՝ «նոքա Ողիմպոսի վերայ օտար զոհեր էին մատուցանում եւ գաղտնի արարողութիւններ կատարում, որոնցից Միթրայինը, որ առաջ ժամանակի նոքացոյց տւած էին, մինչեւ այժմն պահպանւել է:»¹ Յամենայն դէպս միայն Ա. դարի վերջերում (Ն. Ք.) Միթրայի մասին առաջին անգամ խօսել սկսեցին Հռովմում, ապա զարմանալի արագութեամբ Պարսից աստուծոյ պաշտամունքն տարածւեցաւ հռովմէական ընդարձակ տէրութեան բոլոր մասերում.² նորա հետքերը գտնւած են ոչ միայն Բաբելոնում, Սիդոնում, Կեսարիայում, Տրապիզոնում, այլ եւ Մեմփիսում, Բալկանեան թերակղզում, Սիկիլիայում, Կարթեդոնում, ամբողջ Իտալիայում, Գերմանիայում, Սպա-

¹ Plutarchus: Vita Pompeji c. 24.

² Cumont, p. 31.

նիայում, անգամ Անգղիայում: Մեր ժողովըրդական «ՄՏերի դուռը» (Վանայ քարը) իւր խորհրդաւոր անւան մէջ հաւանօրէն պահպանել է խուլ յիշողութիւն իրանական լուսաբեր աստուծոյ մասին, որի տաճարը գուցէ Վանայ մօտերքն է պտրելու:

Շփուելով զանազան ազգերի դից հետ, Միթրան բնականապէս պէտք է կորցնէր իւր սկզբնական դերը, որ նորան նւիրել էր հին պարսից կրօնը. Բաբելոնում նա ձուլեցաւ Շամաշի (արեւի) հետ եւ սոյն նշանակութիւնն պահպանեց միւս ազգերի համար:

Միթրային՝ նորա խորագիր քարարձանները սովորաբար ցուլասպան են ներկայացընում. աջ եւ ձախ կողմում կանգնած են երկու պատանիներ՝ կառուտէս եւ կառուտպատէս՝ լապտերները ձեռներին. առաջինը իւր լապտերը վերեւ է բռնած, երկրորդը՝ գլխի վայր: Այս երրորդութիւնն իսկապէս ձուլած է մի անձնաւորութեան մէջ. միեւնոյն արեւն է, որ առաւօտեան (գարնանը) բարձրանում է լեռների յետեւից, կէսօրին (ամառը) հասնում իւր գագաթնակէտին, իսկ երեկոյեան (ձմեռը) իջնում երկնակամարից մթութեան անդունդը:

Հետեւեալ ականդութիւնն, որ մանրամասն նկարագրում է Միթրայի ծնունդը եւ հերոսագործութիւնները, կարող էր միայն պարզամիտ խաշնարածների մէջ հիւսել, որոնց համար ցուրը հարկաւ սրբազան եւ թանկագին կենդանի պէտք է լինէր:

«Ծանդաժայռը» Միթրային աշխարհ է բերել մի գետի ափին, սրբազան ծառի ստուերի ներքոյ, եւ միայն հովիւները ներկայ են եղել այս հրաշքին.¹ մանկան գլուխը ծածկած էր փոխգական գդակով, աջ ձեռքում նա արդէն թռնած ունէր դանակ, ձախում՝ լապտեր, որ կը լուսաւորէր խաւարը: Հովիւները մատուցին նորան իրանց խաշինքի եւ հունձքի՝ «առջինեկները»: Մանուկ դիւցազն մերկ էր եւ հողմերի սաստկութեանն ենթարկւած. նա պատսպարեցաւ թզննու ճիւղերի տակ, նորա պտուղներից կերակրուելով եւ նորա տերեւներից իրան զգեստ շինելով: Երբ երիտասարդական հասակը մտաւ, կամեցաւ իւր ոյժը փորձել երկրիս հզօրագոյն արարածների հետ. նորա առաջին մարտը Արեւի հետ էր. սա, զգալով իւր հակառակորդի առաւելութիւնն, չօրեց առջեւը եւ ճանաչեց նորա հովանաւորութիւնն. Միթրան հանեց նորա գլխից ճաճանչափայլ ճառագայթները եւ դրեց իւր գլխին: Այդ օրից երկու դիւցազունք երգուեցին յաւիտեան միմեանց դաշնակից լինել:

Միթրայի երկրորդ հերոսագործութիւնը՝ վայրի ցուլը զսպելն էր: Պատահելով կատաղի կենդանուն, նա թռնում է նորա եղջիւրներից եւ ցատկում նստում վերան. ցուլը փորձում է վայրի փախստեամբ գետին գլորել իւր բեռը, բայց շուտով զգում է իրան յաղթւած. Միթրան շալակում է նորան, թռնելով նորա

¹ Այլ արձաններում Միթրան խաչ է ծնում:

յետեւի ոտերից, եւ տանում իւր խրճիթը: Բայց ազատութեան սովոր կենդանին չէ կարող հաշուել իւր գերութեան հետ եւ կրկին փորձ է անում փախչելու. այն ժամանակ Արեւը ագռաւի միջոցաւ հրաման է ուղարկում Միթրային՝ սպանել անհնազանդ կենդանին. դիւցազնը հակառակ իւր կամաց կատարում է այս արիւնալի գործը:¹ Այստեղ տեղի ունեցաւ մի մեծ հրաշք. ցլի մարմնից երկիրը կանաչով ծածկւեցաւ, նորա ուղեղից գոյացաւ սերմ եւ արիւնից՝ հաղողի թուփ. նորա հոգին Միթրայի շան ուղեկցութեամբ վերացաւ երկինք, որտեղ իբրեւ խաշինք հովանաւորող զօրութիւն Սիլվան անւամբ ասուածացաւ: Այսպիսով ցլասպան դիւցազնը եղաւ ստեղծող բոլոր աշխարհային բարիքների, եւ այն մահւամբն, որ նա պատճառեց, ծնեց նոր կեանք, աւելի հարուստ եւ բարգաւաճ:²

Բայց սորանով դեռ չեն վերջանում Միթրայի արկածները. Ահրիման, չարութեան ասուածը, նախանձելով, անապատ դարձրեց կանաչազարդ դաշտերը, ցամաքացրեց ջրերը.

1 Յլամարը, որ ցայսօր պահպանւել է հարաւային Գաղղիստում եւ Սպանիայում, Միթրայի պաշտամունքի մնացորդը պէտք է համարել:

2 Museum für Alterthumskunde, Wiesbaden Nr. 239. Ամբողջ աւանդութիւնն փորագրւած է քառանկիւնի քարաքանի երկու երեսի վերայ, որի միջին մասը (ցուլ սպաննելը, ցուլը արգէն սպանած) մի ժամանակ պառակել էր եղել: Քարս պատկանում է Hedderheim-ում վերջերս գտնւած Միթրայի տաճարին:

սարսափած բնակիչք աղաչանօք դիմեցին իրանց հզօր պաշտպանին, եւ Միթրան նետով ծակեց ապառաժը, որտեղից յորդառատ ջուր սկսեց հոսել (Հմմտ. Մովսէս մարգարէն): Ջրհեղեղից յետ, որից միայն մի մարդ ազատեցաւ իւր տապանի մէջ, երկիրը հրոյ ճարակ դարձաւ, բայց մարդիկ այս անգամ եւս փրկւեցին կորուստից աստուծոց օգնութեամբ:

Կատարելով իւր կոչումը երկրի վերայ՝ Միթրան նստաւ Արեւի քառալուծ կառքը եւ միւս դից հետ երկինք վերացաւ:¹

Ահաւաստիկ հին Պարսից ականդութիւնը Միթրայի մասին, որ արեւելեան ազգերի մէջ ցայսօր դեռ կենդանի է, թէպէտ եւ այլայլած եւ քայքայած.² եւ յիրաւի, մեր ժողովրդական Մհերը, որ մենամարտում է «Ասորիի» հետ նոյն Միթրան է, որ յաղթում է երկրիս ճառագայթակիր լուսաբերին:

Բայց հայ ականդութեան վերայ դրոշմել է բաբելոնական մի այլ առասպելի հետք եւս. աստեղամարտիկ Մհերը մեզ մօտ յիշեցնում է բաբելական վէպի դիւցազն Իզդուբարին (Նեբրովդին): Երբ Ելամացիք նւաճում են Երեւս քաղաքը, Իզդուբար կիսաստուած Էս — բանիի օգնութեամբ սպանում է թշնամեաց Խումբաբայ թագաւորին եւ փրկում քաղաքն: Հերոսի վերայ սիրահարւում է Իշտար դիցուհին³, բայց

¹ Cumont pp. 109—116.

² Տես իմ «Իրանի հերոսները հայ ժողովրդի մէջ».

³ Իշտար Բաբելական դիցուհի է, որ համապատասխանում է Երեւսի Իշտարին.

Տերոսն, որպէս զի չենթարկւի իւր նախորդների՝ Իշտարի սիրականներին՝ տխուր վիճակին, մերժում է նորա սէրն: Անպատած դիցուհին խընդրում է այն ժամանակ իւր հայր Անուին ստեղծել մի «երկնից աստղ», որ պէտք է ոչնչացընէ Իզդուբարին. բայց դիւցազնն այս անգամ եւս յաղթող է հանդիսանում իւր հաւատարիմ ընկերոջ օգնութեամբ:

Այստեղից սկսւում է մի մեծ պակասորդ: Իզդուբարին ապա մենք գտնում ենք հիւանդ, իսկ Էա-բանին՝ մեռած. իւր ընկերոջն կենդանացընելու, իսկ իրան առողջացընելու համար՝ նա ստիպւած է որոնել իւր պապ Պիր-Նապիշաֆին, որին մահն երբեք չէ վստահանում մերձենալ: Երկար թափառելուց յետոյ նա վերջապէս հասնում է Պիրի բնակարանն եւ նորա միջոցաւ առողջանում: Ծերունին պատմում է ջրհեղեղի զրոյցն, նաև շինելն եւ իւր փրկւելն ընդհանուր կորստից: Ապա առողջացած դիւցազնն վերադառնում է Երեխ եւ ստանում իւր ընկեր Էաբանին 1:

Պարսից, Հայոց եւ Բաբելացոց աստեղային աւանդութեանց փոխադարձ կապը անկասկած է: Իրաւամբ ենթադրելով, որ իրանց աստեղագիտութեամբ հռչակած Սումմեր եւ

տասխան է Venus մուրակին. իցէ այս անունից է ծագել հնդ-եւրոպական «աստղ», — ἀστὴρ, ἄστρο, stella բառն:

1 Ամբողջ վէպը բաղկացած է 12 տախտակներից եւ պատկանում է Ասուրբանիպադի (868—826) գրադարանին. գրանւած է 1854 թ. Նինուէյում:

Ակկադ ազգերի մէջ է պտրելու երկնային լուսատուների պաշտամունքի նախահայրենիքն, սակայն խոստովանելու ենք, որ ոչ մի աղբիւր, գրաւոր կամ բանաւոր, տակաւին չէ պարզած Բաբելոնի եւ Տնդ-եւրոպական ազգերի մութ յարաբերութիւնները:

Ահաւասիկ ՄՏերի աւանդութեանց հնագոյն աղբիւրներն: Անտարակոյս, ժամանակի ընթացքում նորա քայքայել են եւ մեզ հասել միայն չնչին քանակութեամբ, այն եւս բաւական աղաւաղած: Կոցա կայն Դաւթի վիպական զրոյցների հետ միանգամայն արւեստական է եւ տեղի է ունեցել վերոյիշեալ աստեղային առասպելի ազդեցութեան ներքոյ, որ դեռ հնումն կ'երգէին երգիչք Գողթան գաւառի: Երկու ազգային հերոսներն բնաւ տարբեր են միմեանցից իրանց բարոյական նշանակութեամբ. ՄՏեր պատկանում է առասպելի, Դաւթ՝ պատմութեանն. ՄՏեր մենամարտում է երկնային աստեղը հետ, Դաւթ՝ հայրենեաց թշնամիների հետ. ՄՏեր իւր անմահութեամբ մտնում է դից շարքը, իսկ Դաւթի համբաւն կազմում է իւր ազգի փառքն:



ԲՈՎԱՆԻ ԱԿՈՒԹԻՒՆ

	42
Յառաջաբան	1
Ա. «Հայ աստղները»	4
Բ. Դիւցազնական ականդրանց արուեստական կողմը	6
Գ. Տեղական մշակման ազդեցութիւնը	10
Հայ ժողովրդական դիւցազնական վէպի բովանդակութիւնը (Սանասար եւ Ասլի մելիք Բաղդասար)	11
Մեծ Մհեր	13
Փոքր Մհեր	26
Հայ դիւցազնական վէպի պատմական սերմն	31
Դաւթի ականդրանց ծագումը. հերոսի բուն հայրենիքն, անձնաւորութիւնն եւ անունն. նորաբարոյական տիպարը	38
Մհերի առասպելն	56

ԱՋԳԱՅԻՆ ԲԱՑԵՆԱԳԱՐԱՆ

- Ա. Գաշեմքեարեան Հ. Գրիգորիս Վ., Ուսում-
նասիրութիւնք Լեհաստանում ղառաստանագրոյն:
1. Պիշոֆ, Լեհաստանի իրաւունքք: 2. Գոշեր.
իրաւունք Հայոց: 1890: 8° Երես՝ 85+59: Ֆր. 1.25
- Բ. Մեմեմիշեան Հ. Գարրիէ, Ազգաբանութիւն
ազնուական զարմին Տիւզանց. (սատկերագարդ:)
1890: 8° Երես՝ 50: Ֆր. 1.—
- Գ. Տաշեան Հ. Յակոբքոս, Ազաթանգեղոս առ
Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին եւ ուսումնասիրու-
թիւն Ազաթանգեղեայ գրոց: 1891: 8° Երես՝
ԺԱ+159: Ֆր. 1.25
- Դ. Դեմետրիոս Տառի Արեւելեան Հայքի Պուքր-
վիսա: Թրգմ. Հ. Գ. Վ. Գալեմքեարեան: 1891:
8° Երես՝ 79: Ֆր. —.85
- Ե. Տաշեան Հ. Յակոբքոս Վ., Ուսումնասիրու-
թիւնք Ստոյն-Կալիստենեայ Վարուց Աղեքսանդրի:
1892: 8° Երես՝ Դ+272: Ֆր. 3.—
- Զ. Աշպեր Տըվիշե եւ Գ. Փիսոն, Ուղեւորութիւնի
Փոքր Ասիա: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1892: 8°
Երես՝ 82: Ֆր. 1.—
- Է. Մառ Նիկ., Ամանային ուղեւորութիւնից դէպի
Հայս: Թրգմ. Մոսկոքոս Անոփեան: 1892: 8°
Երես՝ 89: Ֆր. 1.25
- Ը. Գարրիէր Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորե-
նացոյ: Հտ. Ա.: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1893:
8° Երես՝ Ժ+51: Ֆր. 1
- Թ. Գաշեմքեարեան Հ. Գրիգորիս Վ., Պատմու-
թիւն հայ լրագրութեան: Հտր. Ա. 1794—1860:
(1 լուսանկարով:) 1893: 8° Երես՝ 232: Ֆր. 2.50

- Ժ. Կոմիտասի Փր. Կ., Քննութիւնք զրոց Դաւթի Այսաղթի: Թրգմ. եւ յաւ. չ. Ե. Վ. Տաշեան: 1893: 8° Երես՝ 7+92: Ֆր. 1.25
- ԺԱ. Գոմիտասի չ. Գրիգոր Վ., Հայք յՈղիս-բնթուպոլիս Դրանսիոյ 1680—1779: (1 զնկատիս.) 1893: 8° Երես՝ Ժ+533: Ֆր. 4.50
- ԺԲ. Խաչաթեան Գր., Չննոց Գլակ, համեմատական ուսումնասիրութիւն: 1893: 8° Երես՝ 78: Ֆր. 1.—
- ԺԳ. Տէր-Մովսիսեան Փարսադան, Հայ գիւղական տունը: Թրգմ. չ. Բ. Վ. Պիլգիկեան: (6 տախտակ 55 պատկ.): 1894: 8° Երես՝ 103: Ֆր. 2.—
- ԺԴ. Գարիկեր Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորե-նացոյ. Հտր. Բ. կամ Եսելուած: Թրգմ. չ. Ե. Վ. Տաշեան: 1894: 8° Երես՝ ԺԱ+43: Ֆր. 1.—
- ԺԵ. Տաշեան չ. Ե. Վ., Ուսումնասիրութիւնք հայերէն փոխառեալ բառից: Ա.՝ չ. Հիւպան, Սեմական փոխառեալ բառեր հին հայերէնի մէջ. Բ.՝ Փրոքէ-ման Կ., Յունական փոխառեալ բառեր հայերէնի մէջ: Գ.՝ չ. Հիւպան, Հայկական Յատուկ անուանք: 1894: 8° Երես՝ 9+145: Ֆր. 2.—
- ԺԶ. Տաշեան չ. Եսկովրոս Վ., Մատենագրական մանր ուսումնասիրութիւնք: Հտր. Ա.: Ա—Զ: Ա. Նեմեսիոս: Բ. Պրոկղ Դիաղոխոս: Գ. Խոսրովիկ: Դ. Գիրք Հերձուածոց կամ Եպիփան: Ե. Պրոկղ: Զ. Սեկունդոս իմաստասէր: 1895: 8° Երես՝ ԺԲ+294: Ֆր. 3.60
- ԺԷ. Տաշեան չ. Եսկովրոս Վ., Հայկական աշխատ-սիրութիւնք հայագէտ Պ. Փէթթէրի, ի մի ամիր-փուած եւ Թարգմանուած հանդերձ ծանօթու-թեամբք: 1895: 8° Երես՝ 202: Ֆր. 2.50
- ԺԸ. Տիւրեան Կ., Սել ժողու ուսական եզրերք: 1895: 8° Երես՝ 192: Ֆր. 2.—
- ԺԹ. Գոմիտասի չ. Գրիգոր Վ., Դրանսիոյ Հայք Մետրապոլիսը կամ Նկարագիր Կերլա Հայքաղաքի ի զիր եւ ի պատկերս: 1896: 8 Երես՝ Թ+352: Ֆր. 3.60
- Ի. Տաշեան չ. Եսկովրոս Վ., «Վարդապետու-թիւն առաքելոց», անվանեցական կանոնաց մա-տեանը. Թուրթ Եակոբայ առ Կողրատոս եւ Կանոնք Թաղէի: 1896: 8° Երես՝ Թ+442: Ֆր. 6.—

- ԻԱ. Տոմաշեկ Վ., Սասուն եւ Տիգրիսի աղբերաց սահմանները: Պատմական եւ տեղագրական հետազոտութիւն: Մասն Առաջին՝ Պատմական տեղեկութիւնը Մասնոյ վրայ: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէգիկ-ժեան: 1896: 8՝ Երես՝ Է+62: Ֆր. 1.—
- ԻԲ. Կարրիէր Ա., Արգարու զրոյցը Մովսէս Խորենացոյ Պատմութեան մէջ: Թրգմ. Հ. Գաբրիէլ Վ. Մէնէվիշեան: 1897. 8՝ էլ Ժ.Զ+107: Ֆր. 1.50
- ԻԳ. Յովնանեան Հ. Ղ., Հետազոտութիւնը Նախնեաց ռամկորէնի վրայ: Ուսումնասիրութիւնը եւ քաղուածներ: Մասն Ա. Ռամկորէն մատենագրութիւնը: Տեսր Ա: 1897, 8՝ էլ Ը+272: Ֆր. 4.—
- ԻԴ. Յովնանեան Հ. Ղ., Հետազոտութիւնը Նախնեաց ռամկորէնի եւն: Տեսր Բ: 1897: 8՝ էլ Ա—Ը+273—522: Ֆր. 3.—
- ԻԵ. Գեշգէր Հ., Համառոտ պատմութիւն Հայոց: Թրգմ Հ. Գր. Վ. Գալէմքեարեան: Յաւելուածք Թարգմանչին՝ 1. Յանկ 1895—1897 Հայոց կոտորածներու առթիւ լոյս տեսած զրքերու: 2. Գաւազանագիրք Կաթողիկոսաց եւ Պատրիարքաց Հայոց: 1897 8՝ էլ Ը+130: Ֆր. 1.50
- ԻԶ. Մեհեմէդիշեան Հ. Գաբրիէր Վ., Գիրք (կամ յօդուած) գրելու արուեստը: Նորուս հեղինակներուն ուղղեալ քանի մը կարեւոր ակնարկութիւններ: Յաւելուած՝ Գիրք կարգալու արուեստը: 1898: 8՝ էլ Է+123: Ֆր. 1.25
- ԻԷ. Խաչատրեան Գր., Մ. Խորենացու նորագոյն աղբիւրների մասին ցննադատական ուսումնասիրութիւնը: 1898: 8՝, 56 էլ: Ֆր. 1.—
- ԻԸ. Տաշեան Հ. Յ., Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ: Ուսումնասիրութիւն Հայոց զրուութեան արուեստին: (10 զնկատիպ պատկերով): 1898: 8՝ ԺԱ+202 էլ: Ֆր. 2.50
- ԻԹ. Դադեաշեան Յ., Փաւստոս Բիզանդացի եւ իւր պատմութեան խարդախողը: Մ. Խորենացու աղբիւրների ուսումնասիրութիւն: 1898, 8՝ 175 էլ: Ֆր. 2.50
- Լ. Մանեանց Լ., Հայերէն քարտախօսութիւն: Թրգմ. Ի ոռւսերէնէ Հ. Գ. Վ. Մէնէվիշեան: 1899, 8՝ Երես՝ Է+26: Ֆր. —.50

- Ժ. Կոնստանտին Գ., Քննութիւնը զրոց Դաւթի Այալութի: Թրգմ. եւ յաւ. չ. Ե. Վ. Տաշեան: 1893: 8^o Երես՝ 7+92: Ֆր. 1.25
- ԺԱ. Գովրդիկեան Հ. Գրիգոր Վ., Հայք յՈղիսաբնութուպոլիս Դրամսիրուանիոյ 1680—1779: (1 զընկատիս.) 1893: 8^o Երես՝ Ժ+533: Ֆր. 4.50
- ԺԲ. Խաչաթեան Գր., Ջենոբ Գլակ, համեմատական ուսումնասիրութիւն: 1893: 8^o Երես՝ 78: Ֆր. 1.—
- ԺԳ. Տեր-Մովսիսեան Փարսադան, Հայ զիւղական տունը: Թրգմ. Հ. Բ. Վ. Պիլգիկժեան: (6 տախտակ 55 պատկ.): 1894: 8^o Երես՝ 103: Ֆր. 2.—
- ԺԴ. Գարիէր Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորենացոյ. Հտր. Բ. կամ Յաւելուած: Թրգմ. Հ. Ե. Վ. Տաշեան: 1894: 8^o Երես՝ ԺԱ+43: Ֆր. 1.—
- ԺԵ. Տաշեան Հ. Ե. Վ., Ուսումնասիրութիւնը հայերէն փոխանեալ բառից: Ա՝ Հ. Հիւպիման, Սեմական փոխանեալ բառից հին հայերէնի մէջ: Բ՝ Փրոքէման Կ., Յունական փոխանեալ բառից հայերէնի մէջ: Գ՝ Հ. Հիւպիման, Հայկական Յատուկ անուանք: 1894: 8^o Երես՝ 9+145: Ֆր. 2.—
- ԺԶ. Տաշեան Հ. Եսկովրոս Վ., Մատենազրական մանր ուսումնասիրութիւնը: Հտր. Ա.: Ա—Զ: Ա. Նեմսիոս: Բ. Պրոկղ Դիաղոխոս: Գ. Խոսրովիկ: Դ. Գիրք Հերոուածոց կամ Եպիփան: Ե. Պրոկղ: Զ. Սեկունդոս իմաստասէր: 1895: 8^o Երես՝ ԺԲ+294: Ֆր. 3.60
- ԺԷ. Տաշեան Հ. Եսկովրոս Վ., Հայկական աշխատասիրութիւնը հայազէտ Պ. Փէթթէրի, ի մի ամփոփուած եւ Թարգմանուած հանդերձ ծանօթութեամբ: 1895: 8^o Երես՝ 202: Ֆր. 2.50
- ԺԸ. Տիւրեան Կ., Սեւ Ժովու ոռոսական եզրերը: 1895: 8^o Երես՝ 192: Ֆր. 2.—
- ԺԹ. Գովրդիկեան Հ. Գրիգոր Վ., Դրամսիրուանիոյ Հայոց Մետրապոլիսը կամ Նկարագիր Կերլա Հայաքաղաքի ի զիր եւ ի պատկերս: 1896: 8 Երես՝ Թ+352: Ֆր. 3.60
- Ի. Տաշեան Հ. Եսկովրոս Վ., «Վարդապետութիւն առաքելոց, անվաւերական կանոնաց մատենը. Թուրթ Յակոբայ առ Կողբատոս եւ Կանոնք Թաղէի: 1896: 8^o Երես՝ Թ+442: Ֆր. 6.—

- ԻԱ. Տոմաշեկ Վ., Սասուն եւ Տիգրիսի աղբերաց սահմանները: Պատմական եւ տեղագրական հետազոտութիւն: Մասն Առաջին՝ Պատմական տեղեկութիւնք Սասնոյ վրայ: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէզիկ-ժնան: 1896: 8՝ Երես՝ Է+62: Ֆր. 1.—
- ԻԲ. Կարրիէր Ա., Աբգարու զորոյց Մովսէս Խորենացոյ Պատմութեան մէջ: Թրգմ. Հ. Գաբրիէլ Վ. Մէնէվիշեան: 1897. 8՝ էլ ԺԶ+107: Ֆր. 1.50
- ԻԳ. Յովնանեան Հ. Ղ., Հետազոտութիւնք Նախնեաց ռամկորէնի վրայ: Ուսումնասիրութիւնք եւ քաղուածներ: Մասն Ա. Ռամկորէն մատենագրութիւնք: Տետր Ա: 1897, 8՝ էլ Ը+272: Ֆր. 4.—
- ԻԴ. Յովնանեան Հ. Ղ., Հետազոտութիւնք Նախնեաց ռամկորէնի եւն: Տետր Բ: 1897: 8՝ էլ Ա—Ը+273—522: Ֆր. 3.—
- ԻԵ. Գեղեցեք Հ., Համառոտ պատմութիւն Հայոց: Թրգմ Հ. Գր. Վ. Գալէմբեարեան: Յաւելուածք Թարգմանչին՝ 1. Ցանկ 1895—1897 Հայոց կոտորածներու առթիւ լոյս տեսած զրքերու: 2. Գաւազանագիտք Կաթողիկոսաց եւ Պատրիարքաց Հայոց: 1897 8՝ էլ Ը+130: Ֆր. 1.50
- ԻԶ. Մեանէվիշեան Հ. Գաբրիէլ Վ., Գիրք (Կամ յողուած) գրելու արուեստը: Նորուս հեղինակներուն ուղղեալ քանի մը կարեւոր ակնարկութիւններ: Յաւելուած՝ Գիրք կարգալու արուեստը: 1898: 8՝ էլ Է+123: Ֆր. 1.25
- ԻԸ. Խաչատրեան Գր., Մ. Խորենացու Նորագոյն աղբերների մասին քննադատական ուսումնասիրութիւնք: 1898: 8՝, 56 էլ: Ֆր. 1.—
- ԻԸ. Տաշեան Հ. Յ., Ակնարկ մը հայ նսագրութեան վրայ: Ուսումնասիրութիւն Հայոց զրչութեան արուեստին: (10 զնկատիպ պատկերով): 1898: 8՝ ԺԱ+202 էլ: Ֆր. 2.50
- ԻԹ. Դադեաշեան Ե., Փաւստոս Բիզանդացի եւ իւր պատմութեան խարդախողը: Մ. Խորենացու աղբերների ուսումնասիրութիւն: 1898, 8՝ 175 էլ: Ֆր. 2.50
- Լ. Մանեան Հ., Հայերէն քարքառախօսութիւն: Թրգմ. Ի ռուսերէնէ Հ. Գ. Վ. Մէնէվիշեան: 1899, 8՝ Երես՝ Է+26: Ֆր. —.50

- 1Ա. Զօսեանն Ն. Յ., Հայք ի Զմիւննիս եւ ի շրջա-
կայս: Հատոր Ա. Զմիւննիս եւ Հայք. (պատկե-
րագարն:) 1899: 8° Երես՝ ԺԲ+369: Փր. 5.—
- 1Բ. Զօսեանն Ն. Յ., Հայք ի Զմիւննիս եւ ի շրջա-
կայս: Հատոր Բ. Զմիւննիոյ վիճակին գլխաւոր
քաղաքներն եւ Հայք. (պատկերագարն:) 1899:
8° Երես՝ Ժ+161: Փր. 2.50
- 1Գ. Գոյլրիկեանն Ն. Գրիգոր Վ., Հայք յՈղիսաքե-
թուպոլիս Դրանսիոյումնիոյ. Բ. Հատոր 1780—1825.
(1 զնկատիպ:) 1899: 8° Երես՝ Է+558: Փր. 5.—
- 1Դ. Գագանձեանն Յ., Եւզոկիոյ Հայոց գաւառաբար-
քառք: 1899: 8° Երես՝ Է+124: Փր. 1.—
- 1Ե. Կարիեք Ա., Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհեան-
ներն Ազաթանգեղոսի եւ Մ. Խորենացոյ համե-
մատ: Թրգմ. Հ. Յակովբոս Վ. Տաշեան: (1 աշխար-
հգրկն տախտակով:) 1899: 8° Երես՝ 48: Փր. —.70
- 1Զ. Տաշեանն Ն. Յ., Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ,
ըստ Ն. Մանի, տեղեկատուութիւն եւ քաղուածք-
ներ: 1900: 8° Երես՝ ԺԱ+198: Փր. 2.50
- 1Ը. Տաշեանն Ն. Յ.. Մատենագրական Մանր Ուսում-
նասիրութիւնք. (տես ԺԶ:) Մասն Բ: Է-Ժ. Խիկար
եւ իւր հմաստութիւնն, Ազապետոս եւ իւր Յոր-
դորականք առ Յուստինիանոս, Թղթակցութիւն
Աբգարու եւ Զրիստոսի ըստ Նորագիւտ արձանա-
գրութեան Եփեսոսի, եւ Գէորգայ Պիսիդեայ Վեց-
օրեայք: 1901: 8° Երես՝ ԺԲ+388: Փր. 4.50
- 1Ը. Գր. Տէր-Պօղոսեանն, Նկատողութիւններ փաւս-
տոսի Պատմութեան վերաբերեալ: 1901: 8° Երես
Ը+110: Փր. 1.50
- 1Թ. Վէրքեր Դր. Սիմոն, Արարատը Ս. Գրոց մէջ:
Թրգմ. Հ. Բառնաբաս Վ. Պիլէգիկճեան: 1901: 8°
Երես՝ Ծ+77: Փր. 1.—
- 1ռ. Սանտաչճեանն Յովսէփ Վ., Ատրեստանեայ
եւ Պարսիկ սեպագիր արձանագրութիւնք կամ
Նոցին քաղուածք որոնք Նաիրի-Ուրարտու աշխար-
հին պատմութեան կը վերաբերին: 1901: 8
Երես՝ 262: Փր. 4.50
- 1տԱ. Խաչատրեանն Բագրատ, Հայ Ժողովրդական
դիւցազնական վէպը: 1903: 8° Երես՝ Ը+72: Փր. 1.—

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

	Գին Է
1. Տասնիններորդ դարի կտակը (1899) Տփղիս	15 կոպ.
2. Թըլօր Դաւիթ եւ Մհեր (1899) Էջմիածին	40 "
3. Общій очеркъ армянскаго богатырскаго Эпоса (Юбилейный Сборникъ въ честь Всев. Миллера. 1900 Москва	—
4. Иранскіе герои въ средѣ армянскаго на- рода (оттискъ съ XLV кн. Этногр. Обозр. 1900	—
5. Իրանի հերոսները հայ ժողովրդի մէջ. Պարիս	50 "
6. Die armenische Heldensage. Berlin 1902	50 "
7. Մի կարծիք հայ նախարարութեանց ծագ- ման մասին. Պարիս 1902	50 "
8. Die neuere armenische Litteratur. Berlin	—
9. Ueber den Ursprung der armenischen Fürstenthümer	50 "

Շուտով լոյս կը տեսնի «Պատմութիւն Ուրարտու
տէրութեան» :

Ցանկացողները գիմելը էն՝

Dr. Bagrat Chalatianz

Berlin (Deutschland), Charlottenburg

Kantstrasse Nr. 94.

UNIVERSITY OF MICHIGAN



3 9015 06023 5895

UNIVERSITY OF MICHIGAN



3 9015 06023 5895



Գրքի Է Գր. 1.-:

Scan & print with us

**Barcode
Inside**





ገጽ ፩ ነፃ ፡ ፲፡

scan & print copy

**Barcode
Inside**



